

Kollektivavtalade tjänstepensioner som
incitament för högre
arbetskraftsdeltagande

1 Bakgrund

1.1 Beredningens tidigare ställningstaganden

I beredningens diskussionsbetänkandet *Riv ålderstrappan* (SOU 2002:29) konstaterades att många människor av hälsoskäl är förhindrade att arbeta heltid. Andra värderar fritiden högt och upplever en konflikt mellan arbetslivet och familjelivet. Deltidslösningar kan därför vara ett sätt att göra det möjligt och intressant för många som annars hade slutat helt att vara kvar i arbetslivet ytterligare ett antal år. För den som vill minska sin arbetstid är det både en ekonomisk fråga och en fråga om att få tillgång till deltidsarbete. Det allmänna pensionssystemet ger möjligheter att kombinera förvärvsarbete med pension efter 61 års ålder. En fråga som beredningen ställt sig är i vilken mån pension från det allmänna pensionssystemet kan kompletteras med tjänstepension för att täcka inkomstbortfallet för den som vill gå ner i arbetstid i förtid. Vilka regler gäller och vilka ekonomiska konsekvenser får det på kort och lång sikt för den som väljer att minska sin arbetstid och lön under slutet av arbetslivet?

Beredningen har vidare pekat på behovet av att vidta åtgärder för att förhindra att människor blir "inlåsta" i yrken eller på arbetsplatser som de inte vill vara kvar i och som de inte mår bra av. Därför behövs ökade möjligheter för att kunna byta yrke, anställning eller starta eget. Finns det regler i tjänstepensionssystemen som kan förhindra rörlighet på arbetsmarknaden?

Avtalspensionerna är ett av flera ekonomiska incitament som kan påverka både arbetsgivarens vilja att anställa äldre och den enskildes vilja att förvärvsarbete. Mot denna bakgrund är det därför angeläget att undersöka i vilken mån avtalspensionerna ger incitament för den enskilde att förvärvsarbete utifrån sina förutsättningar och för arbetsgivaren att anställa äldre och medelålders personer.

1.2 Tjänstepensionerna – ett komplement till den allmänna pensionen

Kollektivavtalade tjänstepensioner träffas av de centrala arbetsmarknadsparterna och är ett komplement till det allmänna pensionssystemet, främst för inkomster över taket i det allmänna

pensionssystemet. I inkomstklasser upp till taket på 7,5 inkomstbasbelopp ger tjänstepensionerna i dag ett tillskott till den allmänna pensionen på cirka tio till femton procent. För inkomster över taket är kompensationsgraden högre enligt de förmånsbestämda tjänstepensionsavtalen ITP, PA-03 och PFA. Kompensationsgraden är mellan 60 och 65 procent för inkomster mellan 7,5 och 20 inkomstbasbelopp och mellan 30 och 32,5 procent för inkomster mellan 20 och 30 inkomstbasbelopp.

Förutom kollektivavtalade tjänstepensioner har det under senare år blivit allt vanligare med avtal som kompletterar de centrala avtalen och gäller delar av arbetsmarknaden. Livsarbetstidspension eller arbetstidspension är ett exempel på avtal som träffats mellan några LO-förbund och deras motparter och ger de anställda rätt att välja mellan förkortad arbetstid, kontant ersättning eller pensionsavgift till extra pension. Avtal om att växla lön mot pension (lönevaxling) är en annan form av avtal som blivit vanligare under senare år.

Som alternativ till uppsägning och för att underlätta omstruktureringar kan individuella avtal om avgångspension mellan arbetsgivaren och arbetstagaren träffas för att möjliggöra tidigare pensionsavgång.

Denna rapport begränsas till att gälla enbart de kollektivavtalade tjänstepensionerna.

Avtalspensionerna har blivit relativt mer betydelsefulla

Under det senaste decenniet har det skett stora förändringar i de olika inkomstkällornas relativa betydelse för äldre och medelålders personer. I början av decenniet svarade ålderspensionerna från socialförsäkringssystemet för 70–75 procent av bruttointkomsten för de personer som uppnått 65 års ålder. År 1999 hade denna andel minskat till 60–65 procent och för de yngsta ålderspensionärerna (65–69 år) till 55 procent. I stället har tjänstepensionernas andel i det närmaste fördubblats från 6–7 procent till 12–16 procent. När inkomstnivån har ökat har tjänstepensionerna blivit relativt mer betydelsefulla (Klevmarken m.fl. 2001).

Fyra stora tjänstepensionsavtal

Alla anställda hos en arbetsgivare med kollektivavtal har automatiskt den pensionsrätt som man kommit överens om i kollektivavtalet. Cirka 90 procent av alla löntagare har rätt till någon form av kollektivavtalad tjänstepension.

Det finns fyra stora avtal, nämligen:

- ITP för privatanställda tjänstemän
- Avtalspension SAF-LO för privatanställda arbetare
- PA-03 för statligt anställda
- PFA för kommun- och landstingsanställda.

Förmånsbestämda och avgiftsbestämda system

Förmånsbestämda pensioner utgår från förmånen, det vill säga man bestämmer först storleken på den pension som ska betalas ut. Arbetsgivarens kostnad beräknas sedan så att den ska täcka kostnaderna för den redan bestämda pensionen. Pensionen i förmånsbaserade system bestäms i de flesta fall som en andel av slutlönen eller som ett genomsnitt av de sista årens löner. Avgiftsbestämda pensioner utgår från avgiften (premien) som arbetsgivaren enligt avtal ska betala till en av den anställde vald försäkringsgivare. Pensionens storlek bestäms av pensionskapitalet och hur det har förräntats.

Under senare år har det allmänna pensionssystemet övergått från den förmånsbestämda ATP-pensionen till den avgiftsbestämda inkomstpensionen och premiepensionen. Motsvarande förändringar har även skett inom tjänstepensionssystemen. Numera är tjänstepensionerna i huvudsak en kombination av avgiftsbestämda och förmånsbestämda system.

Val som påverkar pensionens storlek

Under den tid man arbetar och när man börjar ta ut sin pension förväntas man göra olika val som påverkar pensionens storlek. Det gäller t.ex.:

- Vid vilken ålder pensionen ska betalas ut och om den ska betalas ut helt eller delvis.

- Vilket försäkringsbolag som ska förvalta inbetalade pensionsavgifter samt typ av pensionsförsäkring.
- Val av efterlevandeskydd.
- Val av återbetalningsskydd och familjeskydd.
- Hur länge pensionen ska betalas ut – livslångt eller under en begränsad tid.

Svårt att förutse pensionens storlek

För att kunna utnyttja pensionssystemens flexibilitet och kunna välja måste man förstå systemen och veta vilka konsekvenser alternativa val får.

För den som vill ta reda på vilken pension man kan räkna med och hur arbetsinsatsen åren före och efter 65 år påverkar den slutliga pensionen möter flera svårigheter. Information ges från olika håll. Information om den allmänna pensionen ges årligen av Riksförsäkringsverket och Premiepensionsmyndigheten i det ”orange kuvertet”. Information om tjänstepensioner lämnas av arbetsgivaren och respektive pensionsförvaltare. För den som planerar att ta ut sin pension på heltid från 65 års ålder och har varit anställd hos samma arbetsgivare under hela arbetslivet är det inte några större problem att beräkna utfallet. Däremot blir det svårt att beräkna det samlade pensionsutfallet på kort och lång sikt för den som vill utnyttja de möjligheter som pensionssystemen ger att ta ut sin pension i förtid på hel- eller deltid eller förlänga sitt yrkesliv efter 65 års ålder. Extra svårt blir det för den som haft flera anställningar inom olika avtalsområden och dessutom tillhör en åldersgrupp som berörs av övergångsbestämmelser.

Sedan några år tillbaka pågår arbete med att utveckla metoder för att kunna ge en samlad information om det förväntade pensionsutfallet från både det allmänna pensionssystemet och tjänstepensionssystemen till enskilda individer. På sikt ska även privata pensionsförsäkringar redovisas. Arbetet samordnas av Riksförsäkringsverket.

2 Syfte

Syftet med denna rapport är att klarlägga på vilket sätt avtalspensionerna ger incitament för den enskilde att förvärvsarbeta och för arbetsgivaren att anställa äldre och medelålders personer. De frågeställningar som belyses anknyter till de teman som beredningen har enats om att ytterligare fördjupa analysen om, nämligen: deltidslösningar som alternativ till att sluta helt, möjligheter att byta arbetsuppgifter, arbetsgivare och yrke för att minska risken för ”inlåsning” samt åtgärder som kan stimulera personer som redan har pension att förvärvsarbeta.

3 Pensionsavtalen

I bifogade sammanställning (bilaga 1) ges en översikt över de regler i pensionsavtalen som kan ha betydelse för den enskildes val mellan arbete och pension och arbetsgivarens intresse av att anställa äldre. Många av de nu gällande pensionsavtalen har trätt i kraft under senare år. I avtalen finns regler om övergångsbestämmelser för stora grupper arbetstagare som gör att det blir en relativt lång övergångsperiod innan de nya pensionssystemen är helt genomförda. I sammanställningen har övergångsreglerna inte redovisats.

3.1 Deltidsarbete

Kan avtalspensionerna vara ett sätt att täcka inkomstbortfallet för den som vill arbeta deltid i slutet av arbetslivet?

- *Den normala pensionsåldern enligt avtalen är 65 år.* Enligt SAF-LO- och ITP-avtalen kan förtida uttag tidigast göras från 55 års ålder. Detta gäller även den avgiftsbestämda delen av PFA-avtalet. Enligt PA-03 och den förmånsbestämda delen av PFA-avtalet kan pensionen tas ut tidigast vid 61 års ålder. Det normala är att pensionen utbetalas livsvarigt, men det finns också, särskilt i de avgiftsbestämda systemen, möjlighet att välja utbetalning under begränsad tid (t.ex. fem eller tio år). Det val man gör är som regel definitivt. Förtida uttag ger lägre pension.
- *De flesta pensionsavtalen medger inte att pensionen tas ut på deltid.* Enligt PFA-avtalet är det dock möjligt att ta ut pension på

deltid från 61 års ålder om det kombineras med överenskommelse om arbetstidsminskning i motsvarande grad.

- *Den som går ner i arbetstid under slutet av arbetslivet får betala arbetstidsminskningen med lägre pensioner.* Pensionerna i de förmånsbestämda pensionssystemen beräknas utifrån den pensionsgrundande lönen under åren närmast före pensioneringen. Nertrappning av arbetstiden under de sista 5–10 åren för den som har förmånsbestämd pension och lön över 7,5 inkomstbasbelopp kan därför innebära att rätten till kompletterande pension på dessa inkomstdelar minskar eller försvinner helt.

Den som har PFA-pension och vill trappa ned i sin anställning bör göra det först från det år man fyller 62 år. En tidigare nedtrappning påverkar pensionens storlek så att den blir allt mindre ju tidigare nedtrappningen sker. Statsanställda på PA 03-avtalet kan trappa ned i sin anställning före 65 års ålder utan att ålderspensionen minskar, men endast under förutsättning att man får partiell tjänstledighet.

För statsanställda finns från år 2003 möjlighet att från 61 års ålder söka delpension enligt det statliga delpensionsavtalet. Dels ger avtalet 60 procent av inkomstbortfallet under delpensionstiden, dels får man tillgodoräkna sig den lön man hade före delpensioneringen som ålderspensionsgrundande.

Privata tjänstemän som har pension enligt ITP-planen kan ta ut sin ålderspension från tidigast 55 år men bör vänta med att ta ut sin pension till 62 år, eftersom premierna först då slutbetalas som om man gått kvar i anställning till 65 år. Det krävs dock att den som tar ut sin ITP-pension i förtid slutar arbeta. Arbetstid i mindre omfattning tillåts dock om arbetstiden är kortare än åtta timmar i veckan. Nedtrappning av sysselsättningsgraden under de sista åren före fyllda 65 år påverkar den kommande ålderspensionen negativt.

I de avgiftsbestämda systemen är den tid man arbetar och lönen avgörande för hur mycket pengar som avsätts till pensionskontot. Om man trappar ned och den pensionsgrundande inkomsten minskar, minskar också arbetsgivarens inbetalningar till pensionskontot och pensionen blir därmed lägre.

3.2 Öka rörligheten och förhindra "inlåsnig"

Hur påverkas den framtida pensionen av att man byter anställning och arbetar hos en arbetsgivare med ett annat pensionssystem? Hur påverkar arbetstagarens ålder och lön arbetsgivarnas pensionskostnader?

De förmånsbestämda pensionssystemen är konstruerade så att full förmåns pension får den som vid uppnådd pensionsålder har en efter 28 års ålder intjänad pensionsgrundande tjänstetid på 30 år. För den med kortare tjänstetid reduceras pensionen.

- *Tjänstetid inom olika avtalsområden tidssamordnas inte alltid.* Tidigare fanns på hela arbetsmarknaden regelverk i de olika pensionsavtalen som innebar att även tiden hos annan tidigare arbetsgivare tillgodoräknades vid beräkning av anställningstid. Ålderspensionen beräknades därefter dels på den totala anställningstiden, dels den pensionsgrundande lönen hos den sista arbetsgivaren före tidpunkten för avgång med ålderspension. Den så kallade tidssamordningen av anställningar på arbetsmarknaden har under senare år successivt upphört förutom inom ITP-planen. Denna förändring kan leda till lägre pensioner för den enskilde men också negativa konsekvenser för samhället genom minskad personlrörlighet mellan olika arbetsmarknadssektorer.

Arbetsgivarnas kostnader för de avgiftsbestämda systemen är åldersneutrala. Däremot ökar arbetsgivarnas pensionskostnader i de förmånsbestämda systemen för äldre personer och med löner över 7,5 inkomstbasbelopp. Av Riksdagens revisorers granskning av statens avtalsförsäkringar (Riksdagens revisorer 2001/02) framgår att arbetsgivarens premiekostnad ökar kraftigt med arbetstagarens ålder, lönenivå och löneökningar. För att mildra dessa effekter bör finansieringssystemen, enligt Riksdagens revisorer, ses över. Motsvarande problem finns, enligt revisorerna, även inom andra avtalsområden.

- *Arbetsgivarnas pensionskostnader i de förmånsbestämda systemen ökar med den anställdes löneökning och ålder.* Enligt reglerna i PA-03 och ITP betalar arbetsgivaren en premie till ett pensionsförsäkringsinstitut för att garantera en pensionsförmån på en viss procent av slutlönen. Ju högre lönen är, ju högre löneliften och ju äldre den anställda är, desto högre premie måste

arbetsgivaren betala för att garantera pensionsförmånen. Inom ITP-planen finns vissa regler som gör att premieökningarna begränsas. Enligt PFA-planen betalas inga premier, men kostnaden för den förmånsbestämda delen av pensionssystemet är densamma. I stället för att betala in premier till ett försäkringsinstitut ska arbetsgivarens kostnader bokföras som en pensionsskuld i kommunens eller landstingets räkenskaper. Utgiften för pensionerna sprids däremot ut under den tid pensionerna betalas ut.

3.3 Arbete efter 65 års ålder eller efter pensioneringen

Hur påverkas den slutliga pensionen av att man skjuter upp tidpunkten för pensioneringen eller återgår till arbete efter pensioneringen?

Den normala pensionsåldern enligt tjänstepensionsavtalen är 65 år, men pensionen kan genom uppskjutet uttag tas ut senare. I de fall det finns en övre åldersgräns för när pensionen senast kan tas ut varierar den mellan 67 och 70 år. Många av avtalspensionssystemen ger inga möjligheter att förbättra sin pension genom arbete efter 65 års ålder.

- *Ju längre man väntar med att ta ut sin pension, desto högre månadsbelopp betalas ut.* De förmånsbestämda pensionerna ökar med en viss procent för varje månad som pensionsuttaget skjuts upp efter 65 års ålder då intjänad pension förväntas betalas ut under kortare tid.
- *Många kan inte tjäna in ny pension efter 65 års ålder.* PA 03, ITP och den förmånsbestämda delen av PFA ger inga möjligheter att förbättra sin tjänstepension efter 65 års ålder. I ITP-avtalet finns dessutom en regel om att den som tar ut pension i förtid ska sluta att arbeta. Enligt LO och SAF-avtalet och den avgiftsbestämda delen av PFA-avtalet ger arbete efter pensioneringen högre pension. Enligt dessa avtal ska arbetsgivaren betala in pensionsavgifter för alla med pensionsgrundande inkomst oavsett ålder.

Referenser

- Klevmarken m.fl. 2001 *Inkomst- och förmögenhetsfördelning för dagens och morgondagens äldre* SOU 2002:29 bilagedel B
- Riksdagens revisor, *Statens avtalsförsäkringar*, Rapport 2001/02:11
- Granqvist, Lena och Ståhlberg, Ann-Charlott (2002) *Ökad jämställdhet – men fortfarande sämre pension för kvinnor*. Pensionsforum
- PTK (2002) *Handbok om försäkringar 2003*

Avtal

- Avtalspension SAF-LO, se www.fora.se
- Pensions- och försäkringsavtal för arbetstagare hos kommuner och landsting (PFA 01), se www.svekom.se
- Pensionsavtal för arbetstagare hos staten, se www.arbetsgivarverket.se
- Industrins och handelns tilläggs pension för tjänstemän (ITP), komplettering till ITP:s ålderspension (ITPK), se www.alecta.se

Bilaga 1

1. Kan avtalspensionen vara ett sätt att täcka inkomstbortfallet för den som vill arbeta deltid i slutet av arbetslivet?

	PA-03 Statligt anställda		PFA Kommunalt anställda		ITP o ITPK Privatanställda tjänstemän		SAF-Lo Privatanställda arbetare Avgiftsbestämt system
	Individellt avgiftsbestämt del + Käpan tjänste	Kompletterande förmånsbestämt del	Individuell avgiftsbestämt del	Kompletterande förmånsbestämt del	Kompletterande avgiftsbestämt pension	Förmånsbestämt pension	
Har tjänst pensionen in?	Från 23 års ålder till 65 års ålder betalar arbetsgivaren en avgift på 2,3 % av den pensionsgrundande inkomsten upp till 30 inkomstbaserade till en pensionsförsäkring. Ålpen: från 28 års ålder betalar arbetsgivaren en avgift på 2 % av lönesumman. Från 51 års ålder.	Rätt till kompletterande pension har den som vid pensionsåldern har en inkomst över 7,5 inkomstbaserade kompletterande pension krävs en tjänstetid i 30 år från 28 års ålder till 65 års ålder.	Från 21 års ålder betalar arbetsgivaren en avgift på 3,5-4,5 % av den pensionsgrundande inkomsten under talet och från 28 års ålder 1-1,1 % av inkomsten över talet till en pensionsförsäkring.	Rätt till kompletterande pension har den som vid pensionsåldern har en inkomst över 7,5 inkomstbaserade kompletterande pension krävs en tjänstetid i 30 år från 28 års ålder till 65 års ålder inom PFA:s avtalsområde.	Från 28 års ålder till 65 års ålder betalar arbetsgivaren en avgift på 2 % av lönen.	Pensionen beräknas utifrån pensionsgrundande lön och tjänstetid. För full ITP-pension krävs en tjänstetid under 30 år från 28 års ålder längst till 65 års ålder.	Från 21 års ålder betalar arbetsgivaren en avgift på 3,5 % av den pensionsmedelränta lönen.
Vid vilken ålder kan pensionen tidigast tas ut?	Från 51 års ålder.	Från 61 års ålder.	Från 55 års ålder.	Från 61 års ålder.	Från 55 års ålder.	Från 55 års ålder.	Från 55 års ålder.
Kan pensionen tas ut på deltid?	Nej	Nej	Ja, enligt villkoren hos försäkringsbolaget.	Ja, från 61 år om pensionsavtalet motsvarar arbetsförsäkring.	Nej	Nej	Nej
Ar välet definitivt eller kan det ändras	Enligt varje försäkringsbolags regler.	Påbjud utbetalning kan inte avbrytas.	Enligt överenskomme med försäkringsbolaget.	Påbjud utbetalning kan inte avbrytas.	Enligt överenskomme med försäkringsbolaget.	Påbjud utbetalning kan inte avbrytas.	Påbjud utbetalning kan inte avbrytas.

	PA-03 Statligt anställda		PFA Kommersiellt anställda		ITP o ITPK Privatanställda tjänstemän		SAF-Ls Privatanställda arbetare Avgiftsbärande system
	Individaellt avgiftsbestämd del + Någon tjänste	Kompletterande förmånbestämd del	Individaellt avgiftsbestämd del	Kompletterande förmånbestämd del	ITPK Kompletterande avgiftsbestämd pension	ITP Förmånbestämd pension	
<p>Vad innebär det för den slutförda pensionen för den som väljer att "Trappa ner" genom att:</p> <p>1) gå ner i arbetstid eller</p> <p>2) sluta helt några år före pensionsåldern</p>	<p>Vid partiell tjänstledighet sker ingen försäkring, men ansats blir pensionens successivt lägre ju tidigare man trappar ner, eftersom pensionen beräknas på årslönerna för de fem kalenderåren närmast före avgångsåret. Vid förtida uttag från 61 års ålder tillgodoräknas tjänstetid intill 65 år. Pensionen reduceras försäkringsmässigt.</p>	<p>Pensionen blir lägre då mindre pengar avsätts till pensionskontot.</p> <p>Pensionen blir lägre ju tidigare man trappar ner, eftersom pensionen beräknas på årslönerna för de fem kalenderåren närmast före avgångsåret. Vid förtida uttag från 61 års ålder tillgodoräknas tjänstetid intill 65 år. Pensionen reduceras försäkringsmässigt.</p>	<p>Pensionen blir lägre då mindre pengar avsätts till pensionskontot.</p> <p>Pensionen blir lägre ju tidigare före förtida uttag från 62 år man trappar ner, eftersom pensionen beräknas utifrån medelvärdet under de senaste åren (den bästa åren) före avgångsåret. Vid förtida uttag från 61 års ålder reduceras pensionen med 0,4 procentenheter för varje månad före 65 år. Även från till 65 år tillgodoräknas.</p>	<p>Pensionen blir lägre då mindre pengar avsätts till pensionskontot.</p> <p>Pensionen blir lägre då mindre pengar avsätts till pensionskontot.</p>	<p>Pensionen blir lägre då pensionen alltid beräknas på den pensionsgrundade lönen i anställningen. Vid förtida uttag, som tidigast kan göras från 55 år, kan pensionen dock statbetalas men tidigast vid 62 års ålder. Pensionen blir livsviktigt lägre då den ska utbetalas under längre tid.</p>	<p>Pensionen blir lägre då mindre pengar avsätts till pensionskontot.</p>	

2. Hur påverkar pensionssystemen rörligheten och in- och utlåningen från arbetsmarknaden?

	PA-03 Statligt anställda		PFA Kommunalt anställda		ITP o ITPK Privatanställda tjänstemän		SAF-Lo Privatställda arbetare Avgiftsbestämt system
	Individuellt avgiftsbestämt del + Kajan tjänste	Kompletterande förmånsbestämt del	Individuellt avgiftsbestämt del	Kompletterande förmånsbestämt del	ITPK Kompletterande avgiftsbestämt pension	ITP Förmånsbestämt pension	
Kan pensionsrätt hos några arbetgivare tilldelas (vanligtvis) med den pension som tjänst in hos den sista arbetsgivaren?	Nej	Nej enligt huvudregeln, men livslängdsbestämbara ger dock rätt till tillgodoräkna sig tidigare inlämnade pensionskänner enligt PFA- och ITP-avtalen.	Nej	Nej, inte står för PFA-omskott.	Nej	Ja, tjänstetid intjänad i tidigare anställningar i andra pensionssystem tillgodoräknas. Pensionen minskas med den i tidigare anställning inlämnade pensionsrätten (förbeholdningsrätt).	Nej
Påverkar arbetstagarens åter pensionsmarknaden?	Åldersneutral	Pensionspremierna ökar med den antillides löneutveckling och ålder	Åldersneutral	Pensionskostnaderna, som bokförd pensionskostnad ökar med den antillides löneutveckling och ålder.	Åldersneutral	Pensionspremierna ökar med den antillides löneutveckling och ålder. Det finns vissa regler som mildrar effekterna.	Åldersneutral

3. Kan avtalspensionen vara ett sätt att täcka inkomstbortfallet för den som vill arbeta deltid i slutet av arbetslivet?

	PA-03 Städtigt anställda		PFA Kommunalt anställda		ITP o ITPK Privatanställda tjänstemän		SAF-1a Privatanställda arbetare Avgiftsbestämt system
	Individeellt avgifts- bestämt del + Kapan tjänste	Kompletterande förmånsbestämt del	Individeell avgifts- bestämt del	Kompletterande förmånsbestämt del	ITPK Kompletterande avgiftsbestämt pension	ITP Förmånsbestämt pension	
Fanns det ålders- gränser och tjänst- göringstider som begränsar möjlig- heten att förbättra sin pension?	Pensionsavgifter betalas långt till 65 år. Pensions- avtalet gäller inte för nyanställda arbetstagare som uppnått pensions- åldern (65 år) eller uppbär tjänstepen- sion.	Lön efter fyllda 65 år är inte pensions- grundande. Tjänst- tid över 30 år till- godkänns inte. Det finns ingen övre åldersgräns när man kan ta ut sin pen- sion. Om man väntar med att ta ut sin pension efter 65 år räknas den upp föräkningsmässigt. Pensionsavtalet gäller inte för ny- anställda arbets- tagare som uppnått pensionsåldern (65 år) eller uppbär tjänstepension.	Översett ålder ska arbetsgivaren betala pensionsavgift för alla pensionsgrun- dande inkomster. Lön samordnas med ålderspension enligt PFA.	Lön efter 65 år är inte pensionsgrundande. Tjänstetid över 30 år tillgodkänns inte. Om man väntar med att ta ut pensionen till senast 67 år ökar pensionen med 0,4 procentenheter för varje månad efter 65 år som pensionen tas ut. Lön samord- nas med ålders- pensionen enligt PFA.	Efter fyllda 65 år kan man inte tjäna in mer EP. Tjänstetid över 30 år tillgodo- räknas inte. Vid upp- skjottet uttag ökar pensionen med 0,6 procentenheter för varje månad efter 65 år som pensionen tas ut.	Efter fyllda 65 år kan man inte tjäna in mer EP. Tjänstetid över 30 år tillgodo- räknas inte. Vid upp- skjottet uttag ökar pensionen med 0,6 procentenheter för varje månad efter 65 år som pensionen tas ut.	Översett ålder ska arbetsgivaren betala pensionsavgift för alla pensions- grundande in- komster.

Teknik för hela livet – Äldres behov, teknikers och marknadens utveckling

Ett expertutlåtande för Äldreberedningen SENIOR 2005 från
Britt Östlund i samarbete med Agneta Stark, Jan-Erik Hagberg,
Peter Lorentzon och Torbjörn Hedqvist

Innehåll

1	Uppdraget	125
2	Sammanfattning	126
3	Expertutlåtandets utgångspunkter	128
3.1	Vilka är de äldre?	130
3.1.1	Viktiga förändringar som påverkar teknik- användningen i tredje åldern	131
3.1.2	Att lämna arbetsmarknaden	132
3.1.3	Andras attityder	133
3.1.4	Attityder till sin egen förmåga	134
3.1.5	Fysiska begränsningar tydligast i fjärde åldern	134
3.1.6	Äldre anhöriga	135
3.1.7	Livsloppsperspektivet	136
3.2	Vad avses med teknik?	136
4	Aktuella siffror på äldres användning av IKT	139
4.1	Äldre har generellt mindre av IKT jämfört med hela befolkningen	139
4.2	Internetanvändningen ökar bland äldre	139
4.3	Telefonerna	140
4.4	Medieanvändning är ålderssegregerad	141
4.5	Mätningarna är ofullständiga	141
5	Synliggör och öka kunskapen om äldre teknikanvändare!	142
5.1	Förslag om åtgärder för bättre statistikinsamling	142
5.2	Förslag om åtgärder för forskning	143

5.3	Bakgrund.....	144
5.3.1	Människor över 85 år sällsynta i statistiken	144
5.3.2	EU-förslag om 74 år som övre åldersgräns	145
5.3.3	Vems behov mäter vi?	146
5.3.4	Vem betalar dagens äldreomsorg?	148
5.3.5	Hur mäter vi vardag?	149
5.3.6	Vad vet vi om äldres vardag och deras teknik- landskap?	150
6	Motverka trångt och trögt i innovationsprocessen ..	151
6.1	Förslag om åtgärder för en innovationsprocess med plats för äldre användare	151
6.1.1	Förslag om åtgärder för metodutveckling och praktiska försök	152
6.1.2	Förslag om åtgärder om utbildning	153
6.1.3	Förslag om ”husesyn” av äldres tekniska vardags- landskap	154
6.2	Bakgrund.....	155
6.2.1	Tillämpningsklyftan.....	155
6.2.2	Den potentiella marknaden	157
6.2.3	Paradigmskiftet kräver stöd	159
6.2.4	Användaren som innovatör	160
6.2.5	Äldre stigmatiserar.....	161
7	Utveckla äldres tillgång och tillgänglighet till ny teknik!.....	162
7.1	Förslag för att stödja ökad tillgång och tillgänglighet till datorer och internet	162
7.2	Förslag om tips och råd till äldre teknikkonsumenter.....	163
7.3	Bakgrund.....	164
7.3.1	Teknikbehovet i det moderna samhället.....	164
7.3.2	Rätt arenor för ny teknik.....	165
	Presentation av experterna.....	167
	Litteratur	168

1 Uppdraget

Äldreberedningen SENIOR 2005 uppdrog i november 2002 åt Britt Östlund att utarbeta ett expertutlåtande om teknikutvecklingens konsekvenser för det åldrande samhället.

Detta arbete har pågått under perioden 1 november 2002–31 januari 2003. Till uppdraget knöts en referensgrupp med kompetens från forskning, affärsutveckling och utredning med relevans för området. Referensgruppen har hållit två arbetsmöten, ett telefonsammanträde och för övrigt kommunicerat via e-post. En närmare presentation av dessa experter återfinns i slutet av detta utlåtande.

Enligt direktiven skall uppdragets fokus vara nytta och kostnadsaspekter med avseende på äldre människors behov och användning av teknik i vardagen. Centrala frågeställningar är: Vad vet vi idag om äldre människors situation när det gäller tillgängligheten till och användningen av teknik? När skapar tekniken problem snarare än lösningar? Hur kan man resonera här? Vilka är begränsningarna med teknikutvecklingen som den ser ut idag och vad är möjligt och önskvärt att påverka? Vad kan man göra för att tekniken bättre ska motsvara äldres krav och behov?

Uppdraget formulerades med utgångspunkt från Äldreberedningens diskussionsbetänkande *Riv ålderstrappan! Livslopp i förändring* (SOU 2002:29). Detta visar på flera sätt på behovet av ett långsiktigt synsätt på teknik. I betänkandet ställs frågor om framtidens teknologier kommer att drivas av samma krafter som nu och skapa liknande skillnader (SOU 2002:29 s. 133). Frågan ställs oberoende av teknikslag, det vill säga oberoende av vilka teknologier som kommer att utvecklas under de närmaste åren. Istället betonas de äldre användarnas delaktighet i utvecklingen och deras vardagliga förutsättningar.

I betänkandet behandlas teknikfrågan främst i samband med behovet av service och tillgänglighet till butiker och samhällsinformation och möjligheten att delta i kultur- och samhällsliv. Teknik, handel och service diskuteras med avseende på närheten till affärer och serviceinrättningar, utveckling av olika boendeformer och tillgängligheten till post- och teletjänster. Här påtalas det ansvar som åligger tillverkare och produktutvecklare när det gäller att göra vardagstekniken användbar (SOU 2002:29 s. 358–364).

Delaktighet och demokratifrågor diskuteras framförallt som representativitetsfrågor och möjligheten till aktivt medborgarskap. Även här är tillgänglighetsfrågorna centrala och därmed även frågor kring teknikanvändning för information och möjligheterna att delta i och påverka i samhällslivet (SOU 2002:29 s. 245).

Teknikens uppenbara koppling till kulturlivet exemplifieras med IT, Internet, digitalisering av radio- och TV-sändningar samt inläsning av talböcker på CD-ROM. Kulturlivet ger många äldre möjligheter att möta ny teknik, samtidigt som ny teknik och nya massmedier ofta introduceras genom kulturlivet. Man nämner också bibliotekens nyckelroll och behovet av utbildningsinsatser samt att kulturlivet ger möjligheter till generationsöverskridande möten (SOU 2002:29 s. 285).

Designfrågor diskuteras särskilt med avseende på tillgänglighet för alla. I samband med detta påpekas de oklara distinktionerna mellan åldrande och funktionshinder. Produkt- och tjänsteutveckling väcker således breda frågeställningar om ergonomi och utformning såväl som om att produkter och tjänster måste vara funktionella och ändamålsenliga (SOU 2002:29 s. 68 och 165).

Resultaten från arbetet med uppdraget redovisas i form av förslag till åtgärder och resonemangen bakom dessa. Inledningsvis presenteras en sammanfattning av förslagen, referensgruppens utgångspunkter och avgränsningar samt aktuella data om äldres tillgång till och användning av informations- och kommunikationsteknik. Förslagen presenteras mer utförligt i avsnitten 5, 6 och 7.

2 Sammanfattning

Det främsta syftet med detta expertutlåtande är att göra äldre teknikanvändare tydligare och föreslå åtgärder som motverkar diskriminering, okunskap och osynliggörande av äldre i innovationsprocesserna. Expertutlåtandets bedömning är nämligen att det i huvudsak är sådana brister som tenderar att hålla kvar föreställningarna om äldre som passiva och behövande mottagare, rent av som offer för ny teknik, som måste tas om hand, som är ovana och rädda för ny teknik och som har bristande kompetens. Detta i sin tur motverkar en teknikutveckling som kan komma äldre till godo. I detta expertutlåtande betraktas äldre som *kompetenta medborgare och respekterade kunder och konsumenter*. De ska inte bemötas med

någon annan attityd än att de själva kan förstå sina egna behov och själva – som subjekt, inte som objekt – vara delaktiga i innovationsprocesserna.

Mot bakgrund av de tekniska möjligheter som står till buds i form av kompetens, vana och resurser och den framgångsrika samhällsutveckling som bidragit till att så många svenska medborgare lever så länge, bygger expertutlåtandet på en positiv grundsyn ifråga om Sveriges situation på området. Samtidigt med denna positiva grundsyn finns en klivenhet inför de problem som tekniken skapar och en otålighet inför de trögheter som motverkar möjligheterna att tillgodose äldres efterfrågan på bra teknik.

Problemen kan sammanfattas i följande frågor:

- Varför osynliggörs stora grupper av äldre i statistik och annan kunskapsframtagning som har med teknikinnehav och teknik-användning att göra?
- Varför har inte de äldre själva tolkningsföreträdare när det gäller sina behov av teknik och krav på teknik?
- Varför är inte svenska företag mer marknadsinriktade på denna växande grupp av äldre kunder och konsumenter?

Uppenbart är attityderna till äldre människor ett grundläggande problem och frågan blir hur man förändrar dessa. Referensgruppen menar att attitydförändringar är kopplade till praktisk handling. Därför är de åtgärder som föreslås här inriktade på praktiska förändringar i handling som i sin tur kan leda till attitydförändringar. Sammanfattningsvis är det fråga om följande förslag:

- *Förslag om åtgärder för bättre statistikinsamling.* Förbättra insamlandet av offentlig statistik så att diskriminerande urval och den osammanhängande bilden av äldres situation undanröjs. Ett viktigt led i detta är att påverka det europeiska förslaget om 74 år som övre åldersgräns i EU-gemensamma undersökningar av individens IT-användning.
- *Förslag om åtgärder för forskning.* Synliggör och öka kunskapen om äldre teknikanvändare genom att öka forskningen om deras vardag, teknikanvändning och teknikens roll i samband med åldrandet.
- *Förslag om åtgärder för en innovationsprocess med plats för äldre användare.* Motverka trögheter som hindrar företag från att möta den oexploaterade efterfrågan som finns på användbara

och ändamålsenliga produkter och tjänster för äldre. Förslagen knyter an till en modernisering av innovationsprocessen där äldre kunder och konsumenter kan spela en viktig roll. Förslagen syftar till att överbrygga tillämpningsklyftor, utveckla metoder, utbilda och ge tillfälle till övning och insikt i äldres tekniska vardagsbehov. Detta förslag är kanske det som tydligast kan bidra till att förändra attityderna till äldre människor.

- *Förslag för att stödja ökad tillgång och tillgänglighet till datorer och Internet.* Stöd de roller och strategier varigenom äldre själva får och försöker få tillgång till ny teknik. Åtgärderna avser kortsiktiga stöd till studieförbund och pensionärsorganisationer, europeiska initiativ för ökad tillgänglighet till offentliga organs webbplatser samt skattesubventioner för att öka äldres möjligheter till datorinköp.
- Förslag om tips och råd till äldre teknikkonsumenter. Upprätta en hemsida på Internet där äldre kan hitta, köpa och informera sig om användbara tekniska produkter som löser vardagliga problem eller teknisk support när datorn krånglar. Motivet till denna åtgärd är marknadernas oförmåga att tillgodose denna efterfrågan.

3 Expertutlåtandets utgångspunkter

Det expertutlåtande som härmed överlämnas har rubriken: ”Teknik för hela livet – äldres behov, teknikers och marknadens utveckling”. Detta skall tolkas så att referensgruppen i flera avseenden önskar bidra till att vrida perspektiven mot ett mer användarinriktat synsätt på teknik. Denna ambition baseras på forskning om äldres vardagssituation och teknikanvändning och praktiska erfarenheter av hur tekniska innovationer kommer till stånd. Referensgruppen bedömer även att ett sådant perspektiv sammanfaller med näringslivets behov av lönsamhet och samhällets behov av ekonomisk tillväxt och livskvalitet.

Referensgruppen tolkar nämligen beredningens direktiv så att det inte enbart handlar om att förstärka det tekniska imperativet utan att bedöma i vilken utsträckning teknik kan vara till nytta för individen och hur man på bästa sätt kan utforma vardagstekniken. Med det tekniska imperativet menas att det som är tekniskt möjligt är tvingande och styrande och bör realiseras. En sådan inställning

har exempelvis i stor utsträckning präglat tänkandet kring utvecklingen av informationsteknik under det senaste decenniet och bland annat tagit sig uttryck i uppfattningen, att det är en samhällelig uppgift att se till att så många som möjligt får tillgång till en dator.

Expertutlåtandets rubrik betonar dels att äldre användare är medaktörer, dels nödvändigheten av ett avståndstagande från en deterministisk inställning till teknikutvecklingen. Vi menar att det är äldre människors reella behov av lösningar på problem eller intresse av att kunna göra det man vill som skall vara styrande för politiska åtgärder. Vi utgår här från de senaste decenniernas forskning och praktiska erfarenhet av affärsutveckling. Dessa visar samstämmigt att teknikens användning och nytta inte är resultat av en process som kommer till stånd genom riktningen från teknik till användare utan att det är fråga om ett *samspel* mellan teknisk utveckling och användarnas aktiva medverkan i framtagandet och användningen av teknik. Det är med andra ord inte enbart fråga om teknikutvecklingens konsekvenser för det åldrande samhället utan i lika hög grad om hur de allt fler äldre påverkar eller borde påverka teknikutvecklingen.

En sådan tolkning kan synas självklar men får i själva verket betydande konsekvenser för synen på användarna, nytta, kostnader och innovationsprocesser. Det tycks nämligen som om synen på äldre användare och deras teknikanvändning släpar efter i förhållande till de praktiska förutsättningar som finns idag. Jämför man situationen idag med den som rådde tidigare, från tiden efter andra världskriget och under hela den period när några få aktörer hade monopol på telekom-marknaden fram till nu, ser vi att villkoren både för producenter och konsumenter och användare förändrats. Om man tidigare kunde sälja nya produkter enbart genom att betona det tekniska innehållet så har vi idag en kritisk massa av vana konsumenter, särskilt bland äldre som tillhör våra mest erfarna teknikanvändare, som väljer mellan produkter på en marknad där företagen lever under hård konkurrens.

En annan sida av saken är att äldre ofta hamnar i situationer där någon annan än de själva väljer och beställer teknik för deras räkning. Hur dessa beställningar går till kan ifrågasättas. Man kan fråga sig vilka möjligheter de professionella beställare som finns idag har att beställa teknik ur ett äldreperspektiv?

På 1960-talet levererades patienttvättningsmaskiner till ålderdomshemmen genom landstingens inköpscentraler. Patienttvättningsmaskinen som var mobil var utrustad med en uppsättning

slangar, munstycken, tvättlappar, en hink för smutsvatten och en hink för avföring. Den äldre personen placerades på en sadel i mitten av maskinen, elektriciteten slogs på och patienten tvättades och sköljdes automatiskt. Varken patienten eller vårdgivaren behövde göra något mer än att låta maskinen göra sitt jobb. Synen på patienten såväl som på vårdgivaren var att de var synnerligen passiva i sitt förhållande till tekniken. Idag vill vi gärna tro att vi lagt detta bakom oss. Visserligen skulle de som konstruerar och planerar för äldres livsmiljöer idag knappast konstruera patienttvättningsmaskiner, men hur ser de på äldre teknikanvändare? Betraktas de som objekt eller subjekt i teknikutvecklingsprocessen?

Hur Äldreberedningen väljer att betrakta äldre teknikanvändare i sina förslag till regeringen är centralt för hur man kommer att bedöma teknikutvecklingens konsekvenser för det åldrande samhället. Det hänger också samman med ett mer omfattande *paradigmskifte* från ett samhälle och en producentmentalitet med fokus på nymodigheter och ungdomlighet till en uppvärdering av mognad, funktionalitet och brukarkrav. Då skulle inte bara förutsättningarna för att få tillgång till den teknik man behöver öka. Det skulle också innebära att de som tar avstånd från att vilja använda en viss typ av ny teknik skulle kunna betraktas som kritiska och självständiga, och inte som bakåtsträvare. Hur långt vi kommit i denna utvecklingsprocess är emellertid oklart. Vad man kan konstatera är snarare att investeringarna i en producentorienterad och teknikdriven utveckling är så stora att det är svårt att se att ett perspektivskifte skulle kunna ske snabbt eller utan mycket tydliga och offensiva politiska krav.

3.1 Vilka är de äldre?

Det viktigaste kravet på ny teknik är att den bidrar till att bevara och utveckla det samhälle där så många som möjligt har förutsättningar att leva ett relativt gott liv högt upp i åldern. I denna bemärkelse betraktar vi "überalterung" (det överåldrande samhället) som en framgång och inte som ett problem. Härvidlag har tekniken spelat en viktig roll för samhällsutvecklingen och i enskilda människors vardagsliv. Äldre människor har en livslång vana av teknisk förändring i modern tid och lever i ett etablerat tekniskt landskap. Det är med dessa förutsättningar i bagaget de möter framtiden.

Fokus i denna rapport är de äldre som tillhör vad som brukar benämnas den tredje åldern och den fjärde åldern. Dessutom lyfts äldre anhöriga fram som i denna roll på olika sätt är viktiga teknikanvändare. När det gäller äldre anhöriga finns dessutom viktiga skillnader mellan män och kvinnor som påverkar teknikanvändningen.

Från referensgruppens sida vill vi betona heterogeniteten bland äldre människor. Det är, för att ta ett exempel, problematiskt att generalisera om man sorterar in vapeninspektören Hans Blix och den pensionerade servitrisen Göta i samma kategori. Äldres livsvillkor ser helt enkelt alltför olika ut, även när det gäller teknikaspekterna. När man tydliggör heterogeniteten är det också uppenbart att åldrandet mer eller mindre är ett slags facit på det tidigare livet. Med andra ord, man åldras som man levt både i biologiskt, socialt och kulturellt avseende. Därmed kvarstår de socioekonomiska skillnaderna och människors olika möjlighet att utöva inflytande över sina liv. Sådana villkor gäller i hög grad även människors tillgänglighet till teknik.

3.1.1 Viktiga förändringar som påverkar teknikanvändningen i tredje åldern

När det gäller människor i den s.k. tredje åldern fokuseras förändringar i samband med ålderspensioneringen som har en direkt påverkan på tillgången till ny teknik. Perioden utgör det första steget i den disengagemangsprocess som innebär rollförändringar för den enskilde och en förändrad syn och andra förväntningar på individen från samhällets sida. Dessa förändringar påbörjas ofta när man lämnar förvärvslivet.

I det avseendet ska det betonas att det inte är den formella åldern för ålderspensionering som avses – 65 år – utan den faktiska, vilket ger stor variation eftersom hälften pensioneras helt eller delvis vid 60 års ålder medan andra fortsätter att arbeta i 70-årsåldern. Många går i pension betydligt tidigare än 65 år. Den ökade medellivslängden har paradoxalt nog åtföljts av en klar tendens till allt tidigare tillbakadragande från arbetslivet. Andelen män som fortfarande förvärvsarbetar vid 64 års ålder har fallit från 73 procent till 56 procent. Tendensen är klart vikande även för äldre kvinnor (Stiftelsen Stockholms Läns Äldrecentrum 2001, Stark 2001 s. 191).

Studier av inställningen till teknik i den tredje åldern visar på ett stort behov av att hänga med i utvecklingen. En studie av deltagarna vid en datorkurs arrangerad av ett pensionärsförbund visade på behovet av att bli bekant med vokabulär och uppbyggnad av systemet likaväl som med själva användningen av Internet. Teknik symboliserande den fortgående utvecklingen blev här också en symbol för att hänga med och förbli integrerad. För dessa deltagare handlade det inte alls om en önskan att stå vid sidan om (Östlund 1999).

3.1.2 Att lämna arbetsmarknaden

Arbetsmarknaden är en av de viktigaste arenorna där man erhåller den tekniska kompetens och den teknikvana som man sedan bär med sig livet ut. Ålderspensionering eller utestängningen från arbetslivet är därför en central faktor för att äldre inte har samma tillgång till ny teknik som yngre förvärvsarbetande människor. I arbetslivet är ofta teknikutvecklingen expansiv. Det är där man kommer i kontakt med ny teknik, ser andra använda den och det är där man får möjlighet att lära sig använda den och få stöd och hjälp när tekniken krånglar. Alltså sådan kunskap som man generellt har nytta av i vardagslivet även utanför det betalda arbetet. Efter pensioneringen går man miste om tillfällen att lära sig använda olika tillämpningar. I tider av snabba tekniska förändringar, när system och hela teknikslag ersätter varandra – till exempel övergången från skrivmaskiner till persondatorer – går man miste om den kultur och det språk som den nya teknologin består av.

Även om arbetslivsaspekterna ligger utanför detta uppdrag bör det betonas betydelsen av att medelålders och äldre arbetskraft blir inkluderade i tekniska förändringsprojekt på arbetsplatserna i samma utsträckning som yngre arbetskraft. Arbetslivsinstitutet har tidigare visat att utestängningen från ny teknik för många börjar redan under de sista åren före pensioneringen. Arbetsgivaren bedömer det inte som lika lönsamt att involvera äldre arbetskraft som yngre arbetskraft i tekniska förändringsprojekt eftersom de snart skall pensioneras (Aronsson & Kilbom 1996).

Här är det också fråga om att medvetandegöra individerna. Det ligger nära till hands att enskilda personer självmant avstår från att delta i sådana projekt med hänvisning till att de ändå snart skall gå i pension. Man tänker då inte på att ny teknik som t.ex. datorer, idag

är allmänt förekommande och kan bli nödvändiga att använda även senare i livet. Till skillnad från annan arbetsrelaterad teknik t.ex. industrirobotar så är datorer, telefonfunktioner, fax och annan IKT något man på ett eller annat sätt kommer att vara beroende av även utanför arbetslivet högt upp i åren.

Som ålderspensionär möter man bland annat talsvarsfunktioner på telefonerna, digital information på offentliga platser, datoriserade trygghetslarm och Internet med möjlighet att göra inköp och bankärenden hemifrån. En enkätstudie genomförd av SCB 1997 visar dessutom att det finns ett samband mellan innehav av dator på äldre dar och tidigare erfarenhet av datorer från arbetslivet. Inkluderingen eller exkluderingen i tekniska förändringar på arbetsplatsen har alltså återverkningar under de år man lever som ålderspensionär.

Utträdet ur arbetslivet innebär även att förhållandet till teknik förändras på andra sätt vid sidan av att ålderspensionärerna inte får den naturliga och löpande kontakten med ny teknik som många har i sitt arbetsliv. Man får mer fri tid och kan göra saker som man inte hade tillfälle till tidigare. I samband med detta används teknik av olika slag; för TV-tittande, för användning av Internet (t.ex. för släktforskning eller för att gå på teater, utöva hobby som kräver teknik, turista utomlands med mera.

3.1.3 Andras attityder

Yngres attityder till äldre utgör även på teknikområdet ett allvarligt hinder för att få den information och den hjälp man behöver för att köpa eller använda teknik. Det kan gälla hemtjänstpersonal, vårdpersonal och hjälpmedelsförskrivare, ingenjörer och designers, barn och barnbarn eller försäljare och butiksanställda. Attityderna gäller ofta föreställningar om vad äldre önskar eller klarar av. Man kan också iaktta ett ointresse och en okunskap hos yngre människor om hur äldre är och lever. Åldrande definieras främst som en begränsning, både biologiskt och socialt till skillnad från teknik som associeras till något gränsöverskridande och expansivt. Att lära sig ny teknik kommer då att stå i motsats till den bild man har av äldre som passiva.

Äldre bedöms dels inte ha förmåga att ta till sig nymodigheter på samma sätt som yngre, dels vara befriade från att hänga med i teknikutvecklingen eftersom man inte kan förvänta sig några ytter-

ligare samhällsinsatser från deras sida. Som en konsekvens av detta bedöms äldre varken ha förmåga eller intresse av ny teknik. En vanlig föreställning och vanlig förklaring till varför äldre avstår från ny teknik är att de är ovana vid teknisk förändring, tekniskt illiterata och lider av teknikfobi. Dessa föreställningar har t.o.m. givit upphov till en egen vetenskaplig diskurs där man diskuterar huruvida de lider av teknikfobi och vad som påverkar detta.

En mer respektingivande tentativ teori är den om att äldre människor prioriterar annorlunda dels därför att de blir tvungna att hushålla med sin fysiska energi, dels därför att de i perspektiv av ett långt liv får en annan syn på sig själva, sin egen roll vilket leder till att man gör andra prioriteringar. När det gäller inställningen till teknik har studier visat att åldrandet kan ge en mer pragmatisk inställning till ny teknik. Den som ställs inför möjligheten att handla mat på Internet har ett förråd av erfarenheter att jämföra med, från handelsbod och springpojkar, till köpcentra som kräver egna bilar. Man vet var de svaga punkterna finns och detta är inte den första tekniska lösningen man ställts inför.

3.1.4 Attityder till sin egen förmåga

Självuppfattningen förändras i samband med att man erfar det fysiska åldrandet och rollförändringar av olika slag. Här betyder säkerligen utträdet ur arbetslivet mycket för den egna självbilden och kanske självförtroendet. Variationerna är också mycket stora. Många kan uppleva en befrielse, att de är fria att göra saker de tidigare drömt om.

Hit hör också frågan om tolkningsföreträde. Med teknisk kompetens och tidigare erfarenheter av teknik följer en självuppfattning om att man tillhör dem som tar för sig av nya tekniska möjligheter eller dem som ligger i teknikfronten. Den som flyttar till ett äldreboende kan dock få uppleva hur omgivningen sätter gränser för vad som är lämpligt för den enskilde personen.

3.1.5 Fysiska begränsningar tydligast i fjärde åldern

Förekomsten av funktionshinder är störst i den fjärde åldern, det vill säga hos människor som är 75 år och äldre. Faktum är att 50 procent av dem som är 85 år och äldre är funktionshindrade i

hög grad i jämförelse med 20 procent i den tredje åldern (SCB:s urval: 65–74 år) (Stiftelsen Stockholms Läns Äldrecentrum 2001). Ofta är det fråga om flera fysiska hinder eller sjukdomar samtidigt. Det är också i denna grupp man finner flest användare av tekniska hjälpmedel som i viss mån kompenserar för nedsatt syn, hörsel och minne.

De fysiska begränsningar som gör sig påminda hos många i 60-årsåldern blir därmed tydligare i den fjärde åldern. Med reservation för stora variationer bör man vara observant på att många 60-åringar har nedsatt syn och kräver tre gånger så mycket ljus som en 20-åring, nedsatt hörsel, mindre muskelstyrka, sämre finmotorik och ofta sämre kondition. Två tredjedelar av männen i åldern 65–74 år är funktionshindrade och fyra femtedelar har en långvarig sjukdom. En femtedel av både männen och kvinnorna har en hög grad av funktionsnedsättning. Motsvarande tal för dem över 85 år är att hälften har en hög grad av funktionsnedsättning (Stiftelsen Stockholms Läns Äldrecentrum 2001). Allt detta innebär naturligtvis att villkoren för att använda teknik förändras.

3.1.6 Äldre anhöriga

Den tredje åldern utgörs inte enbart av steget från lönearbete till pensionering. För en mängd kvinnor och en del män utgör den tredje åldern steget mellan en tillvaro som domineras av lönearbete kombinerat med icke avlönat arbete i hemmet och vård om åldrande föräldrar eller makar, till en tillvaro med ålderspension och fortsatt icke avlönat hemarbete och vård och omsorg om föräldrar och om maken. Skillnaden vid pensionering blir alltså störst för män och mindre för kvinnorna eftersom många kvinnor vårdar föräldrar och makar redan många år innan pensioneringen.

Tekniken – både den som redan finns i hemmet och den som utvecklas särskilt med hänsyn till äldre anhöriga – har stor betydelse för att anhöriga ska kunna utöva tillsyn och omvårdnad. Här kan nämnas olika former av avlastning, till exempel korttidsboende och kontaktjour som kräver olika typer av kommunikationsteknik.

3.1.7 Livsloppsperspektivet

Vid sidan av att äldre definieras till den tredje och den fjärde åldern eller som äldre anhöriga, finns det ett behov av att betona livsloppsperspektivet. Det har att göra med att förändringarna i förhållande till tekniken måste betraktas utifrån tidigare erfarenheter såväl som den nuvarande situationen och framtiden. Det är inte så att det, mer än i undantagsfall, uppstår specifika behov av ett visst teknikslag i tredje åldern utan snarare så att tekniken följer med genom livets olika skeenden och ändrar betydelse beroende på hur livet gestaltar sig. Telefonen är ett välkänt exempel på en teknik som de flesta har tillgång till genom hela livet men som används olika under olika perioder. På samma sätt kommer den teknik man tillägnar sig i tredje åldern att få betydelse även i fjärde och femte åldern. I de fall där det är fråga om specifika behov som kan lösas på ett avgränsat sätt betraktar referensgruppen detta som en fråga om tekniska hjälpmedel. Hjälpmedelsfrågorna skiljer sig på detta sätt från den allmänna teknikutvecklingen men har naturligtvis en anknytning både ifråga om användarnas delaktighet i utvecklingsprocessen och ifråga om den utveckling som sker ur särskilda behov mot generella tillämpningar attraktiva för breda grupper av användare.

3.2 Vad avses med teknik?

Gemensamt för de allra flesta äldre är att de sedan länge har en materiell bas som de byggt upp under livets gång. Själva har de en samlad erfarenhet av teknikanvändning och har genomlevt en rad tekniska förändringar allt ifrån radions, bilens och elektricitetens intåg i våra liv till TV, hemelektronik och datorer. Man kan också uttrycka det som att deras erfarenhet spänner över en period som började vid vedspisen och slutar vid mikrovågsugnen. På så vis utgör äldre våra mest erfarna teknikanvändare. Med tanke på den snabba och omfattande teknikutveckling som ägt rum under 1900-talet kan man påstå att gamla människor som lever idag är en av historiens mest teknikvana generationer.

För att jämföra äldres tillgång till tekniska resurser med övriga befolkningen kan man använda begreppen "standard package" och "tekniklandskap". Tekniklandskapet är ojämnt; de tekniska nivåerna i en och samma aktivitet kan vara mycket varierande. Ett exem-

pel är datoriserade beställningssystem för livsmedel där själva beställningen av varor är tekniskt välutvecklad medan distributionen kan vara starkt underutvecklad. Ett exempel är Internet-uppkoppling till butiker som gör det möjligt att beställa livsmedel hemifrån sin dator, parat med avsaknaden av någon som hjälper till att lyfta upp tunga varor i skåpet i köket när den väl levererats. Till ojämnheten hör också att man skapar obalans mellan ny teknik och goda vanor när man till exempel rationaliserar bort en möjlighet att med stöd av någon få ta en promenad till butiken.

Med standard package avses det utmärkande draget för moderna industrialiserade västländer, att tekniken i hemmen är påfallande lika oavsett kultur, klass- och nationstillhörighet. Man utgår alltså här från att man kan förvänta en ungefär likadan uppsättning av välbekanta tekniker i de flesta hem i den del av världen där vi lever. Skulle man beskriva det ”standard package” som finns i de allra flesta svenska hem idag så skulle det säkert omfatta radio, TV, kabel-TV och inte sällan video, väggfast och sladdlös telefon, i ökad utsträckning mobiltelefon, dator och Internet i kanske samma omfattning, kamera (digital ibland), videokamera, vanlig spis, kylskåp, frys, diskmaskin, tvättmaskin och mikrovågsugn. Hit kan vi också räkna värmeanläggning och i vissa fall klimatövervakning, säkerhetsanordningar, bil, båt och för villaägare gräsklippare samt verktyg av olika slag.

Utanför hemmet finner vi också en slags standardteknik. Vid resande och förflyttning gäller det informationssystem, köp av biljetter, incheckning med mera. På banker och försäljningsställen återfinns bankomater och Internet, kösystem och självbetjäningssystem. Här ska också nämnas offentlig välfärd, museer och myndigheter vilket bland annat betyder information på Internet, telefonknappning vid väntan i kö och hemsidor för information.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att äldres vardagliga tekniklandskap är omfattande. I detta expertutlåtande koncentreras uppmärksamheten till *informations- och kommunikationsteknik (IKT)*. Även detta är ett stort område idag. Informationsteknik återfinns i stor skala genom att – ofta dolt – ingå i snart alla elektriska apparater. Spisar, tvättmaskiner, brödrostar, strykjärn och kaffebruggare är exempel på tillämpningar med sådant innehåll. Här är det emellertid information och kommunikation som står i fokus och de medier som förmedlar detta – främst telefoner och datorer.

I expertutlåtandet behandlas inte medicinsk teknik eller tekniska hjälpmedel som var för sig har sin egen problematik. Här avses inte heller bilar och andra transportmedel som kan räknas till kommunikationsteknik.

IKT diskuteras både som *system* och som *tillämpning*. Exempel på ett tekniskt system är de telekommunikationssystem vars tillämpning inom äldreomsorgen är trygghetslarm. Här handlar det om två helt olika innovationssystem som äldre tar plats i och som följaktligen kräver olika åtgärder för att förändra och påverka.

Det intressanta är både hur en enskild produkt är utformad och hur systemet fungerar för den enskilde användaren. Vi kommer emellertid inte att föreslå eller framhålla någon särskild produkt utan diskutera förutsättningar för en teknikutveckling som tar hänsyn även till äldre människor och former för att göra äldre delaktiga i innovationsprocessen. Framför allt undanröjandet av hinder för att detta ska bli möjligt. Härvidlag är teknikutvecklingen intressant i tre aspekter.

Den första aspekten gäller produkternas utformning. Telefonapparaten till exempel, är en produkt som den enskilde köper och som har en viss ergonomi och ett antal funktioner. Utformningen av denna produkt har sina speciella villkor. Produktutveckling kan bland annat utvecklas genom bättre designprocesser där äldre inte enbart är objekt för den produkt som utvecklas utan också delaktiga. Den andra aspekten gäller de tjänster som användaren kan komma i kontakt med via sin telefonapparat, till exempel talsvar, SMS och Internet. Sådana system kan korrigeras genom ständigt återkommande kontakter mellan producenter och kunder, vare sig dessa är privata eller offentliga. Den tredje aspekten gäller utformningen av ett annat system nämligen infrastrukturen för telekommunikationer såsom basstationer och kabelnät. Inom ramen för detta korta uppdrag har det inte varit möjligt att närmare identifiera och beskriva de aktörer, traditioner och kulturer som återfinns inom dessa tre teknikområden, däremot en noggrann genomgång av äldres villkor som är gemensamma för hela fältet.

Vid sidan av IKT som teknisk avgränsning uppmärksammas även generella frågor som har med äldre och teknik att göra, till exempel hur stereotypa föreställningar om äldre leder till felaktiga bedömningar om deras förmåga att använda teknik, delaktigheten i designprocesser samt äldres tillgänglighet till ny teknik i jämförelse med yngre och förvärvsarbetande människor.

4 Aktuella siffror på äldres användning av IKT

4.1 Äldre har generellt mindre av IKT jämfört med hela befolkningen

Äldres tillgång till och användning av datorer och Internet ökar men är fortfarande lägre jämfört med totalbefolkningen. I detta fall avses Statistiska Centralbyråns (SCB) urval där man med totalbefolkningen avser personer i åldrarna 16–74 år. Vid uttolkningen av statistiken har ingen hänsyn tagits till huruvida användningen sker i hemmet eller någon annan stans. SCB:s mätningar 2002 visar att 28 procent i åldersgruppen 65–74 år är datoranvändare jämfört med 73 procent för hela urvalet. I den äldre åldersgruppen är det 20 procent som någon gång använder Internet. Man kan också se att äldre använder dator och Internet mera sällan än yngre människor. Detta gäller även dator- och Internet-användning på arbetet (SCB 2003). Omkring 18 procent av de äldre har en egen e-postadress och omkring 3 procent har en egen hemsida.

4.2 Internetanvändningen ökar bland äldre

Tillgången till Internet ökar bland de äldre. Faktum är att år 2000 ökade den regelbundna Internet-användningen mest för gruppen 60–75 åringarna.

Samtidigt som Internet-användningen ökar på kort sikt så går tillkomsten av nya Internet-användare långsammare. År 1996 var tillväxten 125 procent jämfört med 11 procent år 2001 (FSI 2001). Tendensen är att tillväxten var snabbare när Internet lanserades och fick snabbt många användare. Nu är det inte lika många som skaffar Internet och man kan dra slutsatsen att personer med särskilt intresse för detta medium redan tillgodosett sina behov av att skaffa sig Internet. Däremot kan man se en ökad användning av Internet bland äldre och en användning på flera områden.

När äldre använder Internet så är det enligt både SCB och FSI (Forskningsgruppen för Samhälls- och Informationsstudier) informationssökning som är vanligast. Därefter kommer myndighetskontakter, kommunikation (e-postanvändning) och köp och försäljning.

Omkring 8 procent av de äldre Internet-användarna köper och säljer på detta sätt jämfört med omkring 48 procent i hela urvalet.

De summor som man köper för är dock betydligt mindre i äldregruppen jämfört med yngre åldersgrupper (SCB 2003). Om man jämför ”handla varor och tjänster via Internet” och ”uträttar bankärenden via Internet” 2001 och 2002 kan man iaktta en ökning (FSI 2001, 2002).

	<i>Handlar varor/tjänster via Internet 2001 i %</i>	<i>Uträttar bankärenden via Internet 2001 i %</i>
50–59 år	11	27
60–69 år	6	15
70–79 år	0	5

	<i>Handlar varor/tjänster via Internet 2002 i %</i>	<i>Uträttar bankärenden via Internet 2002 i %</i>
50–64 år	9	36
65–79 år	1	10

Man kan också dra vissa slutsatser om huruvida Internet påverkar användningen av andra media. Här tyder mätningarna på att telefoni och TV-tittandet används mindre men att radiolyssnandet och tidningsläsandet inte påverkas (SIKA 2002). Man kan också iaktta att ökningen av IT i hemmet har varit konstant 1999–2001 för kabel-TV och parabol men ökat för hemdator, Internet och digital-TV (FSI 2001).

4.3 Telefonerna

Telefonen är fortfarande den kommunikationsteknik som används mest och av flest människor. Statens Institut för Kommunikationsanalys (SIKA) valde att 2001 visa på det faktum att personer i åldersgruppen 65–74 år har tillgång till telefon i större utsträckning jämfört med hela befolkningen (som här är 16–74 år). Däremot är tillgången till annan IKT – telefonsvarare, mobiltelefon, fax – lägre bland äldre.

Utvecklingen när det gäller äldres tillgång till och användning av mobiltelefoner är likadan som för datorer men skillnaderna är inte lika stora. Sett till hela befolkningen i SCB:s senaste mätningar använder nästan alla mobiltelefon, närmare bestämt 95 procent (SCB 2003). Även äldre använder mobiltelefon i stor utsträckning men inte så mycket. De siffror som finns redovisade hos SIKA går

tillbaka på år 2000 och visar att 46 procent av 65–84-åringarna då använde mobiltelefon (SIKA 2001).

4.4 Medieanvändning är ålderssegregerad

Som framgår ur Äldreberedningens diskussionsbetänkande kan man spåra en långsiktig tendens till ökat deltagande i kulturlivet bland medelålders och äldre men generellt är den lägre jämfört med yngre åldrar (Statens kulturråd 2001).

Massmediekonsumtionen blir framför allt mer ålderssegregerad. Äldre och barn tittar mest på TV. En genomsnittlig dag 2001 tittade inte mindre än 94 procent av 65–79-åringarna och 9–14-åringarna på TV (Nordicom 2002). Detta bekräftar tidigare studier i Sverige och internationellt som också visat att programval och TV-tittandets längd är fast infogat i äldres dagliga rutiner.

4.5 Mätningarna är ofullständiga

När det gäller vilken typ av teknikanvändning som mäts i statistiska undersökningar så saknas flera typer av IKT som äldre använder. Detta medför i sin tur att det inte är möjligt att utifrån tillgänglig statistik få en realistisk bild av äldres tekniklandskap.

Ett exempel är trygghetslarmen som inte räknas alls trots flitig användning i hela landet. Kommunförbundet nämner i sin senaste rapport om äldreomsorgen i Sverige att trygghetslarmen successivt har ökat men att ingen samlad uppgift om antalet larm finns eftersom detta inte följs upp i den nationella statistiken. Man nämner också övervakningslarm för dementa (Svenska Kommunförbundet 2002). Den statliga statistikinhämtningen har nämligen upphört på detta område. SCB ansvarade för sådan statistik i början av 1990-talet vilken senare övertogs av SPRI (Östlund 1994).

Ett annat exempel är SCB:s undersökningar av levnadsförhållanden (ULF) som bara innehåller ett fåtal frågor om IT, nämligen dator- och Internet-innehav i hemmet samt något om hur frekvent man använder Internet. Det vore önskvärt med fler frågor om IT och tillgång och användning, särskilt med tanke på att ULF är den mest omfattande databasen om svenska folkets levnadsvanor och omfattar åldrarna 16–84 år.

5 Synliggör och öka kunskapen om äldre teknikanvändare!

5.1 Förslag om åtgärder för bättre statistikinsamling

En förutsättning för att i framtiden kunna bedöma äldre människors tillgänglighet till och användning av informations- och kommunikationsteknik är att det finns uppgifter om deras tillgång till teknisk utrustning och i vilken utsträckning äldre använder Internet och andra media. Sådana uppgifter är också nödvändiga för att kunna göra jämförelser med övriga befolkningen. I dag saknas detta i stor utsträckning och där det förekommer råder stora brister ifråga om urval och kategorisering.

För närvarande exkluderas människor som är äldre än 74 eller i vissa fall 85 år från statistikinsamlingen. Detta tenderar även att gälla i de EU-gemensamma undersökningar om IT-användning som Sverige deltar i. Så sent som i december 2002 framfördes 74 år som översta åldersgräns i Eurostat:s förslag till undersökning av hushållens IKT-användning för 2003. Denna inställning till äldre medborgare är diskriminerande och djupt odemokratisk. I själva verket bygger den på ett förlegat synsätt där medborgarna värderas i förhållande till förvärvslivet. Det bidrar till att göra ålderspensionärer äldre än 74 år fullständigt osynliga som medborgare och teknikanvändare i det moderna informations- och kommunikationssamhället. Avsaknaden av en stor del av de äldre i statistiken avspeglar därmed den centrala frågan för Äldreberedningen, nämligen den om äldres existensberättigande som fullvärdiga medborgare.

I regel omfattas inte heller statistiska urval av äldre som bor på institution eller som inte själva kan fylla i en enkät även om de åldersmässigt skulle ingå. Det betyder att äldres livssituation inte är tillräckligt väl beskriven för att man ska kunna dra slutsatser om teknikens roll i olika typer av boenden. Sådana beskrivningar är särskilt motiverade eftersom äldres tillgänglighet till teknik ofta bygger på andras föreställningar och bedömningar om vad de behöver och önskar snarare än på deras egna utsagor.

Därför bör åtgärder vidtas som syftar till en förbättrad insamling av offentlig statistik genom bortröjandet av diskriminerande urval. Äldreberedningen bör förorda urval utan övre åldersgräns och en utförligare beskrivning av bakgrundsvariabler i den offentligt finan-

sierade statistikinsamlingen. På så vis kan den offentliga statistiken, liksom på en rad andra områden, bli normgivande för statistikföretag och forskare. I samband med detta bör man även uppmuntra samarbete mellan statistiker och andra kompetenser i syfte att öka relevansen i urvalen och kategoriseringarna.

Äldreberedningen bör också bidra till att komma till rätta med de sammanställningar som genomförs för statens räkning så att de genomgående tar med den statistik som har den högsta åldersgränsen.

Sverige har en viktig uppgift både nationellt och internationellt. Nationellt ifråga om offentlig statistik, lämpligast inom ramen för regeringens uppdrag till statistikansvariga myndigheter. Internationellt i samband med förarbeten till EU-gemensamma undersökningar. Äldreberedningen bör verka för att stödja det svenska förslaget om att inkludera människor äldre än 74 år. Ansvarig för Sveriges räkning är Statistiska Centralbyrån.

5.2 Förslag om åtgärder för forskning

En förutsättning för att tillgodose äldres vardagliga behov av teknik och möta deras efterfrågan på teknik är kunskap om äldres livsvillkor i det moderna samhället och teknikens roll i det dagliga livet. Avsaknaden av kunskap om hur och till vad äldre människor använder IKT är påtaglig. Detta är ett nära på oexploaterat fält. Den dominerande riktningen i forskning och teknikframtagning är från teknik till äldre och tolkningsföreträdet ligger hos det tekniska perspektivet. Det är därför viktigt att vid sidan av den tekniska forskningen satsa på forskning om äldres teknikanvändning i vardagen och hur tekniklandskapet förändras med ålder.

Den ojämna och osammanhängande bilden av äldres tillgänglighet till tekniska resurser gör det redan idag svårt att göra bedömningar om i vilken utsträckning äldres vardagsanvändning av teknik är tillfredsställande eller inte. På detta sätt blir det yngre människors förväntningar på åldrandet eller föreställningar om vad äldre förmår och behöver som styr vilken teknik äldre får tillgång till eller hur den teknik är utformad som utvecklas för äldre användare. Svårigheterna att få en tydlig bild av äldres teknikanvändning sammanhänger med det faktum att de mätningar som sker i regel utgår från behoven hos myndigheter, kommuner och producenter snarare än från äldres egna behov. För att kunna bedöma teknikens nytta och kostnader måste man dessutom ta hänsyn till vem som

utför oavlönat omsorgsarbete i hemmet och diskutera hur detta ska värderas i jämförelse med avlönat arbete. Ett sätt att göra detta är att undersöka vilka äldre som själva klarar av sina vardagliga bestyr och vilka som inte gör det och vilken roll tekniken har i detta.

Därför bör åtgärder vidtas för att etablera och öka forskningen om äldres vardag, teknikanvändningen ur deras perspektiv och teknikens roll i samband med åldrandet. Varken frågorna eller svaren kan vara föremål enbart för en utpekad forskningsinriktning. Därför bör tvärvetenskapliga initiativ och samarbete mellan tekniska, samhällsvetenskapliga och medicinska forskare uppmuntras. Lämpliga aktörer är: forskningsfinansiärer med uppdrag att bedriva forskning och utveckling om äldre och teknik.

5.3 Bakgrund

5.3.1 Människor över 85 år sällsynta i statistiken

Avsaknaden av statistiska uppgifter avser både bristfälliga uppgifter om urvalen bakom olika undersökningar och en bristfällig kategorisering av tekniken. Faktum är att de allra äldsta fortfarande inte inkluderas alls i urvalen. Hos SCB är den övre åldersgränsen 84 år i ULF. För att ta några andra exempel så är den 79 år både hos Nordicom och hos Forskningsgruppen för samhälls- och informationsstudier. I SIKAs sammanställningar varierar den övre åldern mellan 64, 74 och 84 år vilket ytterligare försvårar jämförelser.

Detta betyder inte enbart att det saknas uppgifter om de 278 000 personer som år 2005 beräknas vara 85 år och äldre. Det betyder också att dessa personer diskrimineras som medborgare, eller med andra ord, de räknas inte. Situationen har visserligen förbättrats med tanke på att äldre för inte så länge sedan var helt uteslutna ur statistiska undersökningar, men är fortfarande långt ifrån tillfredsställande

Skälen till att äldre utesluts ur statistik om teknikinnehav kan vara flera. Ett skäl är att äldre respondenter inte anses vara lika tillförlitliga som yngre respondenter. Man anser att de inte kan svara sanningsenligt eller att de inte ser, hör eller förstår vad intervjuaren frågar om eller hur man fyller i en enkät. Studier som inkluderat alla åldrar, även institutionsboende, visar dock på höga svarsfrekvenser, i en studie på 79 procent (Östlund 1999). Sådana

studier visar också att det är möjligt att på ett bättre sätt anpassa formerna för undersökningen till respondenternas förutsättningar. Man kan exempelvis utveckla metoder för att inkludera äldre som har problem med syn och hörsel. Man kan öppet fråga om och redovisa vem som svarade och vem som fyllde i enkäten. Det är viktigt att även de med intellektuella handikapp får uttrycka sin mening, särskilt med tanke på att äldres tolkningsföreträdare till sina teknikbehov riskerar att bli kringskurna av andras tolkningsföreträdare.

5.3.2 EU-förslag om 74 år som övre åldersgräns

För närvarande pågår ett arbete med att forma en gemensam förordning inom EU för insamling av statistik (Eurostat 2002, SCB 2002). Eurostat som samlar in statistik för EU:s räkning föreslog 2002 en övre åldersgräns om 74 år i samband med 2003 års undersökningar om IT-användningen i hushåll och för individer. Sverige har genom Statistiska Centralbyrån till uppgift att på området uttrycka nationella policybehov. Denna statistik är knuten till förvärvsarbete och för Sveriges räkning stämmer detta väl överens med den övre åldersgränsen för arbetskraftsundersökningarna (AKU). Den senaste rapporten visar dock att Sverige föreslog att åldersintervallet 16–74 skall tas bort med hänvisning till att det utgör en begränsning i framtida undersökningar om äldre skall inkluderas (SCB 2003).

Eurostat har kommit att bli norm för en rad andra undersökningar, bland annat förekomsten och användningen av IKT i hushåll i Europa. Dessa snäva urval kan i framtiden få allvarliga konsekvenser för förståelsen för behov utanför arbetskraften och ge en direkt felaktig bild av IT-samhället. Man kan också tänka sig att det skulle motverka en utveckling mot ökad flexibilitet i arbetslivet och därmed de svenska initiativ som finns på detta område (se bland annat Ds 2002:10 Riv hindren i arbetslivet). Framför allt skulle det exkludera en tiondel av Sveriges befolkning, nämligen de över 74 år.

5.3.3 Vems behov mäter vi?

En förklaring till att statistiken om äldres tillgång till IKT är ofullständig är att mätningarna genomförs med utgångspunkt från producenternas eller kommunernas behov av att kategorisera tid och arbete. Betraktar man de tekniksatsningar som genomförts med inriktning på äldre människor och äldreomsorg kan man konstatera att teknikdrivna och producentinriktade lösningar baserade på föreställningar om vad man anser eller bedömer vara äldres behov sällan blir framgångsrika. Till informations- och kommunikationsteknik (IKT) räknas till exempel vanligtvis sådan teknik som producenterna definierat som IKT, bland annat Internet och mobiltelefoner, men inte det som ur ett användningsperspektiv hör till teknik som används för kommunikation, bland annat trygghetslarm.

Ett exempel på kommuners och producenters kategorisering av arbete och tid är Handla hemma-projekten som genomfördes i början av 1990-talet. Dessa projekt som förekom på ett femtontal platser i landet bestod i att äldre personer med hjälp av en skärm och ett tangentbord uppkopplade till en eller flera matbutiker via telefonledningen, själva skulle kunna beställa matvaror och få dem levererade hem. I Malmö samarbetade kommunen, Samhall och dåvarande Televerket. Kommunen förväntade sig att sänka kostnaderna för hemtjänsten genom att spara in den tid det tog för hemtjänsten att gå och handla. Nu ersattes den tiden med att de äldre själva utförde delar av arbetet. Samhall erhöll arbetstillfällen genom att distribuera varorna hem till kunderna. Televerket fick en testbädd för sin satsning på Teleguide och förväntade sig en ny marknad. Huruvida projektet alls var kostnadseffektivt är dock tveksamt.

En ingående studie av ett av projekten som genomfördes i Malmö visade att tillvägagångssättet skapade flera problem. Att försöka spara tid och minska kostnaderna på detta sätt visade sig vara betydligt mer komplicerat än man räknat med. Man lyfte ut och prissatte en aktivitet i äldres vardagsliv och underskattade vilken betydelse den har i ett helhetsperspektiv och vilken roll hemhandlingen spelar i relationen mellan den äldre personen och vårdbiträdet. Projektet blottlade den komplexitet som det innebär att handla hem mat åt en äldre person, det vill säga att som vårdbiträde vara en del av den personens vardag. Man lyckades inte skapa en effektiv användning eller på ett effektivt sätt ombesörja

att kedjan av handlingar – beställning, plocka varor, distribuera, betala, packa upp varorna, ställa in varorna i skåpen – fungerade. Projektet var framför allt ett exempel på investeringar i en ny teknisk möjlighet vars förväntan om nytta bygger på föreställningar om äldres behov, teknikens roll och okunskap om hur det fungerar i relationen till hemtjänsten (Östlund 1995).

Avgörande är alltså i vilken utsträckning det är äldres egna krav och behov som styr diskussionen eller någon annans. De studier som genomförts med avseende på äldres tillgänglighet till och användning av teknik i sin vardag visar att det ofta är andras föreställningar om vad de behöver som styr snarare än deras egna utsagor (Östlund 1995, 1999). Den här typen av skillnader är genomgående också i tidigare jämförelser mellan äldres och yngres uppfattning om åldrandet och visar på yngres svårigheter att göra realistiska bedömningar. Ett tidigt exempel gäller jämförelsen mellan yngres uppfattning om åldrandet och äldres egen uppfattning. Det visade sig att skillnaden var stor. Yngre var bland annat betydligt mer negativt inställd till hur livet skulle vara på äldre dar jämfört med de äldre själva (Tornstam 1981).

En risk med att betrakta äldres teknikbehov och teknikanvändning ur någon annans perspektiv är inte bara att man missar vilka behov och problem äldre faktiskt har, utan också att man riskerar att rationalisera sådant som inte bör förändras, till exempel att man rationaliserar bort viktig tid som bör finnas kvar. Ett exempel är tanken om att man i Handla hemma-projektet antog att den tid som vårdbiträdet sparade på att inte gå och handla istället kunde användas till samvaro med omsorgstagaren. Resultatet var dock att hemhandlingen via dator tog mer tid än tidigare, bland annat på grund av kö på linjerna och svårigheter att välja varor på skärmen. En annan risk är att man ersätter goda relationer eller andra vardagliga kontakter med att använda teknik.

Sammanfattningsvis har de kalkyler som låg till grund för den här typen av projekt visat att det är vanskligt, om inte omöjligt, att räkna tid mot teknik. Inte heller får vi en rättvis bild av teknikens nytta för den äldre personen genom att göra sådana mätningar.

5.3.4 Vem betalar dagens äldreomsorg?

Om man istället för att mäta kostnadseffektiviteten hos kommunen eller i sjukvården ser till vem som faktiskt utför vård och omsorg om gamla i hemmet så blir bilden en annan. Det ökar också kunskapen om vad eller vem som behöver tekniskt stöd.

Statistiken visar att kvinnorna ägnar mer tid än män till arbete i hemmet. Dessa traditionella könsrollsmönster inte bara bibehålls när man blir äldre, de förstärks. Kvinnorna börjar redan i medelåldern att ta hand om sina åldrande föräldrar. När maken eller någon annan äldre släkting får samma behov vårdar kvinnan dessa. Man beräknar att 60–70 procent av äldres vård och omsorg ges av anhöriga. När kvinnan blivit änka och lever ensam blir även hon beroende av hjälp, följaktligen från kommunen eller någon yngre anhörig.

Det råder alltså stora skillnader med avseende på vem som ger vård och omsorg, vem som får avlönad respektive oavlönad vård och omsorg. Om gränserna mellan avlönat och oavlönat vårdarbete är oklara så är skillnaden mellan män och kvinnor desto tydligare. Ser man inte dessa samband och avstår från att analysera situationen i ett genusperspektiv så får man följaktligen en felaktig bild av verkligheten. Ändå är det så man vanligtvis gör. Agneta Stark tar Långtidsutredningen (SOU 2000:7) som exempel på hur man diskuterar framtida vårdkostnader på ett könlöst sätt. Man uppmärksammar inte oavlönade makor, döttrar, svärdöttrar som i betydligt högre grad än makar, söner och svärsöner utgör vad som kallas ”anhöriga” eller ”familjen som vårdar” (Stark & Regnér 2001).

Kvinnors och mäns äldrelev kan härmed komma att se mycket olika ut och bidra till att kvinnor och män ställer skilda krav på tekniskt stöd. Tidigare forskning visar att män och kvinnor går in med olika uppfattning om sin förmåga att efterfråga och ta till sig ny teknik. För anhörigvårdare kan man anta att den kommunikationsteknik man har tillgång till i hemmet ändrar betydelse och nu blir en möjlighet att kalla på hjälp eller på annat sätt kommunicera med läkare och vårdpersonal. Tidvis kan hemmet till följd av medicinsk teknik och apparatur bli en förlängning av lasarettsvården.

5.3.5 Hur mäter vi vardag?

På samma sätt som för avlönat och ickeavlönat arbete finns det i tekniskt avseende inte några klara gränser mellan vården och omsorgen i hemmet och övrigt vardagsliv. Den vardagliga vården och omsorgen är integrerad i de rutiner och relationer som bär upp hemmet och vardagen för de människor som lever där. Hemhjälpens insatser för service (praktisk hjälp i hemmet) och personlig omvårdnad (insatser för att tillgodose fysiska, psykologiska och sociala behov) går i varandra. I tekniskt avseende bör man vara uppmärksam på den helhet som präglar vardagen och som inte alltid är möjlig att bryta sönder till enskilda aktiviteter eller utföranden. Den som till exempel kontinuerligt hjälper en äldre person med att handla mat får en bred kunskap om dennes matvanor, ekonomi, smak och bygger dessutom i sådana fall upp ett förtroende mellan sig själv och den äldre personen. Sådana band skapar en helhet i vardagen och bygger på en annan rationalitet än den tekniskt rationella.

Här märks tydligt avsaknaden av forskning inte minst när det gäller att i begrepp och beskrivningar klä vardagliga teknikaspekter kopplat till vård och omsorg i ord. En svårighet är att teknikfrågan fortfarande är osynlig inom forskningen kring vård och omsorg med undantag för hjälpmedelsforskning kopplad till äldres funktionshinder. Från de studier som genomförts kan vi dra slutsatsen att den kommunala äldreomsorgen är en tung leverantör av teknik men tillerkänner sig inte en sådan roll. Äldreomsorgens identitet är att leverera vård och omsorg, inte teknik. När tekniken påtalas handlar det i regel om att utveckla nya tillämpningar med utgångspunkt från en idé om att det borde fungera inom hemsjukvården eller hemtjänsten. Men fortfarande vet vi alldeles för lite om den roll som existerande teknik spelar i äldres hem för att tillgodose behovet av hjälp i hemmet. Här finns en rad rapporter att referera till.

En sammantagen litteraturöversikt över artiklar i vetenskapliga tidskrifter genomförd 2002 visar att ett fåtal är empiriskt underbyggda ur ett äldreperspektiv. Forskning om teknik och äldre handlar framför allt om att med utgångspunkt i tekniken och en tänkt användningssituation anpassa tillämpningar och system till äldre människor, deras anhöriga, vårdare eller till miljöer där äldre lever (Östlund 2002).

Vi kan också konstatera att kontakter per telefon mellan äldre och deras anhöriga förekommer ofta och regelbundet, för många dagligen. Denna typ av tillsyn kan dessutom uppta lika lång tid som praktiska sysslor särskilt om de äldre anhöriga är dementa. Därmed kan vi också konstatera att anhöriga är att betrakta som lika viktiga användare av IKT som de äldre själva.

5.3.6 Vad vet vi om äldres vardag och deras tekniklandskap?

Den begränsade tiden med detta expertutlåtande tillåter ingen utförlig beskrivning av den omfattande gerontologiska forskning som finns i dag och där olika typer av förändringar i samband med åldrandet studeras. Sammanfattningsvis kan man dock konstatera att äldre och teknik inte är en del av det som idag benämns äldre-forskning. Till skillnad från medicin och samhällsvetenskap saknas teknik som etablerad forskningsinriktning. Visserligen har begreppet gerontechnology etablerats från ingenjörernas sida och hjälpmedelsforskningen är en etablerad tradition. Dessutom har det nyligen skapats en grund för forskning kring teknik i äldres vardagsliv vid Linköpings Universitet. Studierna av äldres teknik-användning är ändå fortfarande en främmande fågel i vetenskapliga tidskrifter, på konferenser och det saknas finansiering. Ur mer generell forskning om teknik, människa och samhälle kan man emellertid dra vissa slutsatser.

Gemensamt för de allra flesta äldre är att de redan har en materiell bas som de byggt upp under livets gång. Själva har de en omfattande erfarenhet av teknikanvändning och har genomlevt en rad tekniska förändringar allt i från radions, bilens och elektricitets intåg i livet till TV, hemelektronik och datorer. Man kan också uttrycka det som att deras erfarenhet spänner över en period som började vid vedspisen och slutar vid mikrovågsugnen. Med tanke på den snabba och omfattande teknikutveckling som ägt rum under 1900-talet kan man påstå att gamla människor som lever idag är en av historiens mest teknikvana generationer i meningen att utnyttja ny teknik och anpassa sig till tekniska förändringar.

I samband med åldrandet blir man både mer teknikberoende och mindre teknikberoende. Teknikanvändningen förändras när man blir äldre genom att vissa saker blir viktigare för att upprätthålla vardagen. Sådan teknik som antas bli viktigare är telefonen, tv:n, bostadens uppvärmning och frysboxen. Teknik som ligger i gräns-

zonen för att få en minskad betydelse i vissa situationer är bilen. Sannolikt blir vissa aspekter viktigare, såsom funktion och tillförlitlighet (Östlund 1995, Hagberg 2002).

6 Motverka trångt och trögt i innovationsprocessen

6.1 Förslag om åtgärder för en innovationsprocess med plats för äldre användare

Äldres efterfrågan på teknik utgör en potentiell marknad för telekom- och IT-företag. Hindren för att exploatera denna marknad består av okunskap, fördomar, ovana och brist på metoder och övningstillfällen. Efterfrågan är ofta baserad på den teknik som äldre redan använder i sina hem och som skulle kunna förbättras och vidareutvecklas eller ge upphov till innovationer. För de äldre användarna ger oemotsedda behov och okunskap om användningssituationen upphov till en tillämpningsklyfta mellan intentionerna med tekniken och den praktiska användningen. Med tillämpningsklyfta avses problemet med att utgångspunkten för konstruktionen av tekniska tillämpningar präglas av ett systemtänkande som utgår från den tekniska kapaciteten och den tekniska rationaliteten snarare än från användarnas förutsättningar och problem.

Att se och förstå behov och användning är i detta sammanhang inte så mycket en teknisk fråga som en fråga om vad som skapar och driver fram användning, vilka situationer och aktiviteter som kan understödjas av teknik och vad som motiverar respektive hindrar äldre från att ta sig an ny teknik. Det är denna insikt som kan leda till att äldre människor genom att de bidrar till ökad kunskap om användare och kunder i framtiden skall visa sig vara en tillväxtfaktor och inte enbart en grupp som drar resurser från andra verksamheter. Äldres teknikanvändning skall därmed betraktas som en potentiell möjlighet att skapa en mer användardriven och därmed marknadsdriven och lönsam teknikutveckling.

Det är detta som här avses med en användardriven IT-utveckling. En förutsättning för en sådan utveckling är tillgången till metoder, övningsexempel och förebilder för yngre studenter eller nyutbildade ingenjörer så att de har möjlighet att lära sig hur man praktiskt skall gå till väga. Bristen på sådant är i dag uppenbar. En annan

konsekvens är avsaknaden av leverantörer samt en allmän brist på samarbete mellan olika aktörer.

Mot bakgrund av detta finns alltså ett behov av former för samverkan och för utveckling av innovationssystemmodeller på användarnivå. I syfte att snabba upp processen med att överbrygga tillämpningsklyftan och höja kompetensen hos de som arbetar med teknikutveckling för äldre föreslås några olika typer av åtgärder. Äldre människors krav och behov kan här utgöra en murbräcka för att komma till rätta med trögheter som berör användare i alla åldrar. Att låta äldre bana väg för en användardriven innovationsprocess är sannolikt också det mest effektiva sättet att förändra attityderna till äldre.

Regeringen har i tidigare propositioner bedömt det som angeläget att begreppet ”design for all” bör genomsyra statens arbete inom arkitektur, formgivning och design. Begreppet innefattar kraven på tillgänglighet, användbarhet, brukbarhet och ”universal design”. Innebörden är att produkter och tjänster skall vara tillgängliga och användbara för alla människor så långt detta över huvud taget är möjligt (prop. 1999/2000:79). Ett annat begrepp är ”individual design” som är en idé om att göra produkter och tjänster mera anpassade till kunderna. Just inom IKT-området kan ”individual design” förenas med ”design for all” genom att en tillämpning anpassas till de behov den person har som just då skall använda tjänsten.

6.1.1 Förslag om åtgärder för metodutveckling och praktiska försök

Äldreberedningen bör medverka till starten av en inkubator med stark profilering på användarinnovationer. En inkubator är en organisation som understödjer etableringen av nya företag, i detta fall en struktur för support av tillväxt avseende teknikföretag. En sådan inkubator skall med hjälp av en kärntrupp av excellent och sammansatt kompetens utveckla kunskap och göra praktiska erfarenheter av teknikutveckling för äldre människor. Syftet är att förstärka och etablera en utveckling som bygger på användardrivna innovationer och äldre som subjekt i innovationsprocessen. Med andra ord en kombinerad ”think-tank” och teknikutveckling.

Idén om affärsmässiga inkubatorer har sin grund i tanken om att samarbete mellan uppfinningsförmåga, riskkapital, forskning och samhällets kollektiva resurser på ett mer effektivt sätt kan göra innovationer och produktutveckling marknadsmässigt framgångsrika. En inkubator behöver utvecklas i skydd av detta samarbete till dess att den är så pass konkurrenskraftig att den kan fungera oberoende av detta stöd dvs. kan fungera på den öppna marknaden. Man kan skilja mellan formella och informella inkubatorer. Formella inkubatorer finansieras av regeringen (korporativa pengar via skatter). Exempel på sådana är Teknikhöjden i Stockholm som är ett samarbete mellan KTH och Stockholms universitet i syfte att etablera IKT-företag (företag inom informations- och kommunikationsteknik) och Berzelius Science Park i Linköping med inriktning på medicinsk teknik. Informella inkubatorer är utveckling av nya företag utan att det var planerat så från början, ofta ur skyddade laboratorier inom större företag. Ett exempel är SAAB som när man inriktade sin verksamhet mot civila marknader kom att utveckla oljetrycksmätare till oljeplattformar och fartyg.

Den inkubator som vi föreslår skall stödja företag och offentliga myndigheter och institutioner som försöker modernisera sin syn på innovationsprocessen i detta avseende. Stat, landsting och kommuner kan härvidlag fungera som viktiga beställare. Kompetensen i inkubatorn skall omfatta användarorienterad produktutveckling, marknadsföring och kunskaper om användarnas behov och erfarenheter, och framför allt, skillnaderna mellan dessa tre aspekter.

Vid sidan av excellent kompetens är en internationell profil en kvalitetssäkring för inkubatorsatsningen. Under etableringsfasen bör inhämtandet av internationella erfarenheter ges hög prioritet. Det gäller framför allt utvecklingsavdelningar på internationella företag inriktade på äldre människors teknikanvändning i syfte att exploatera nya marknader. Ett exempel är Intel som har ett särskilt program "Aging in Place" där etnografer studerar äldres användning hemma för att förstå och mer effektivt kunna möta deras behov av nya produkter (www.intel.com/research/prohealth).

6.1.2 Förslag om åtgärder om utbildning

Ett viktigt led för att åstadkomma en hållbar användardriven och tillväxtorienterad utveckling är att studenter i sin grundutbildning får bättre kunskaper om innovativa processer och användarnas roll i

utvecklingen och försäljningen av teknik. Hit hör bland annat kunskap om hur man bygger upp beställarkompetens och relationer till köpare och kunder. Studenterna bör även i utbildningen bibringas förmågan att reflektera över teknikutvecklingens karaktär och få möjlighet att diskutera det pågående paradigmskiftet från ett linjärt deterministiskt synsätt på teknik mot ett mer användardrivet.

Därför bör Äldreberedningen närmare utreda på vilket sätt man skulle kunna stödja en sådan utveckling, framför allt på vilket sätt regeringen ytterligare skulle kunna stödja utbildningsinsatser i samverkan mellan näringsliv och etablerade utbildningar. Utbildningsinsatser blir naturligtvis också en naturlig följd av inkubatorsatsningen som beskrivs ovan.

6.1.3 Förslag om "husesyn" av äldres tekniska vardagslandskap

Kunskapen om äldre människors tillgång till och användning av teknik i sina hem är i hög grad producentstyrd. Det saknas en tillfredsställande beskrivning och en överblick av situationen inte bara ur ett helhetsperspektiv utan också ur den äldre personens eget sätt att se på teknikens roll i sitt hem.

Därför bör Äldreberedningen inom ramen för sitt uppdrag genomföra vad vi väljer att kalla en "husesyn" med avseende på den teknik äldre faktiskt använder idag i sina hem – produkter och system – kombinerat med en strategi för att medvetandegöra näringslivet om denna potentiella marknad. Syftet bör vara att visa på att det i dag finns en oexploaterad efterfrågan på produkter och tjänster och en avsaknad av leverantörer till denna marknad.

Husesynen bör ta sin utgångspunkt i de äldres tillvaro och hos äldre som subjekt, inte i någon tänkt teknisk lösning. Den ska beskriva omfattningen av teknisk utrustning i hemmet och den komplexitet som detta utgör i vardagen.

6.2 Bakgrund

6.2.1 Tillämpningsklyftan

Forskningsrapporter och utvärderingar av projekt för tekniköverföring eller implementering av ny teknik i olika verksamheter påtalar den tillämpningsklyfta som finns mellan intentionerna med tekniken och den praktiska tillämpningen (KFB 2000). Skälet till att den diskuteras är att kunskapen om användaren i dag är en konkurrensfaktor på ett annat sätt än tidigare när tekniken ofta bar sin egen framgång. Att produkter ska vara användbara eller att det finns en användare till de produkter som utvecklas eller produceras kan tyckas självklart. Redan 1988 konstaterar dock Ingenjörsvetenskapsakademien i en rapport att IT-forskningen inte i tillräcklig utsträckning fokuserar avnämarnas verkliga behov (Katzeff 1994, 1998). I den kartläggning av socialt motiverad teknikutveckling som genomfördes på regeringens uppdrag 1998 konstaterades att projekt som beviljades finansiering av svenska forskningsfinansiärer sällan fokuserar individuella förutsättningar för IT som stöd för informationshantering, kommunikation eller samarbete (Johannesson & Kempinsky 1998).

Även andra studier har visat på dessa brister. I en utvärderingsrapport beträffande programmet "Information Society Technologies" inom ramen för EU:s femte ramprogram rapporteras att 24 procent av deltagarna i forskningsprojekten inte kan svara på om användarna är involverade, medan 61 procent säger att användarna är involverade och 15 procent att de inte är involverade (Program Integration and Management-study 1999). I en studie om tillämpning av MDI-forskning (människa-dator-interaktionsforskning) och systemutveckling konstateras att användbarhetsmål och användbarhetsaspekter inte alls beaktas i praktiska kontakter med kunderna (Allwood 1993). I en antologi med medverkan av en rad svenska forskare inom olika områden konstateras det faktum att tekniken är beroende av att integreras i sin sociala kontext för att bli använd. En outtalad erfarenhet bland många forskare med uppgift att utvärdera teknik i människors livsmiljöer är fördröjningar och förseningar på grund av otillräcklig kunskap om användningssituationen (Karlsson & Östlund 1999). Hur teknikanvändning "faktiskt" går till, till skillnad från hur det var tänkt, har varit föremål för forskning vid Datavetenskapliga Institutionen vid Umeå Universitet och givit upphov till begreppet "teknik-

bricolage”. Med hjälp av detta begrepp beskrivs användningssituationen såsom den faktiskt ser ut ur användarens perspektiv; hur man löser problem och oförutsägbara situationer; inte hur det är tänkt att fungera enligt manualen.

Amerikanska erfarenheter visar att överensstämmelserna mellan intentionerna och hur det faktiskt fungerar i dag är låg. The Standish Group som regelbundet redovisar kostnaderna för dessa misslyckanden redovisade år 2000 att endast 16 procent av de undersökta IT-projekten uppnådde sina målsättningar. En förklaring till varför just dessa uppnådde målen var att användaren var involverad (www.standishgroup.com).

De studier som hittills genomförts om äldres teknikanvändning i sin vardagliga miljö visar samma sak, nämligen att det fläckvis råder en diskrepans mellan förväntningen på vad en viss teknik skulle kunna åstadkomma för den äldre personen och vilken roll den faktiskt får. Tillämpningsklyftan kan bestå av brister i utformningen av tekniken eller den tekniska överföringen, bristande kunskap om användarnas förutsättningar att ta den nya tekniken i bruk eller vilka problem de faktiskt har. Andra brister kan vara att den nya tekniken inte passar in i den äldre personens livsstil eller kultur eller i den helhet som utgörs av den tekniska och materiella bas som personen redan investerat i och har i sitt hem.

Konsekvenserna av denna tillämpningsklyfta och bristen på adekvat kunskap om äldres teknikanvändning skapar allvarliga problem.

- För det första använder äldre redan nu IKT varje dag för att lösa problem, kommunicera och på olika sätt göra livet trivsammare, men vi vet inte tillräckligt om hur och varför. Bristen på utvärderingar och studier av användning bidrar till att företag och forskare går miste om innovativa idéer och missar potentiella marknader. Den potential som finns i IKT och annan teknik som användningsområde, och i äldre kunder, konsumenter och användare som marknad, förblir okänd så länge som kunskapen om deras krav och behov förblir okända.
- För det andra förekommer det idag ofta att IT och annan teknik skapar problem för användarna. Den är oanvändbar, inte tillräckligt ändamålsenlig eller användvärd. På så sätt skapar den nya problem och krånglar till livet för användaren särskilt om det saknas alternativa vägar att lösa de aktuella problemen.

- För det tredje tenderar viss teknik att ersätta fel saker. Till följd av bristande kunskap om människors faktiska problem och önskemål konstrueras tänkta problem som i ett vardagsperspektiv leder till att teknik som t ex installeras av hemtjänsten inte används alls eller försvårar utförandet av en syssla.

6.2.2 Den potentiella marknaden

En potentiell marknad är delvis okänd. Ser man till de behov som marknaden hittills inte förmått uppfylla finner vi många exempel. Man kan till exempel tänka sig sladdlösa telefoner med god ergonomi (inte mobila) som skulle finnas hos alla äldre. Sådana telefoner skulle förmodligen förhindra många fallolyckor. Datorkraft i hemmet (intelligenta huset) borde kunna leda till mer fantasifulla och användbara lösningar än dem vi hittills sett. Ett exempel på en fantasilös produkt är det så kallade tänkande kylskåpet.

Vid sidan av en otillfredsställd efterfrågan från de äldres sida utmärks denna marknad av okunskap om teknikens roll i de relationer som finns i de äldres hemmiljöer. Då är det inte bara relationen mellan producent och konsument som skall diskuteras utan också de personer i den äldres omgivning som ofta har tolkningsföreträde till den äldre personens förmåga, krav och behov. Eftersom den behövande personen står i en beroendeställning till den som ska ge hjälp är det sannolikt att den vårdandes uppfattning tar över eller förs över på den hjälpbehövande. Det finns exempel på situationer där vårdbiträden som varit skeptiska till ny teknik hindrat äldre att komma i kontakt med detta. Man bör alltså skilja på vem som köper tekniken som äldre använder och den äldre användaren.

Föreställningen om vilken teknik äldre önskar och behöver är central eftersom det formar synen på användaren. Som framgått tidigare visar de få empiriska studier som genomförts om äldres teknikanvändning och deras teknikbehov på en stor diskrepans mellan föreställningarna om vad andra anser att äldre kan, bör och önskar, och vad de själva ger uttryck för. Föreställningar kan alltså vara ett allvarligt hinder både för äldre konsumenter och användare som önskar köpa och använda teknik, och för producenter som inte får adekvat kunskap om äldre och om denna potentiella marknad.

Tekniken hittar med andra ord inte sina presumtiva köpare och producenter och säljare hittar inte sina kunder. Vid de seminarier som 1999 arrangerades av dåvarande Kommunikationsforskningsberedningen kring "Användardriven IT" diskuterades detta problem. De skäl som företagen själva angav som förklaringar till varför användarna inte involveras i designprocesserna var att användarinvolvering konsumerar mycket tid och pengar; att det blir krångligare ju fler synpunkter användare bidrar med; att användarna riskerar att få insyn i hur framtagningen av ny teknik i företaget faktiskt går till vilket inte alltid är en välgrundad process; samt att man litar på att människor köper produkterna i alla fall. Man kan på goda grunder, framför allt de som framförts tidigare i denna text om företagets nya villkor, ifrågasätta dessa förklaringar, särskilt den sista. Till skillnad från tidigare måste företag inom IT och kommunikationssektorn idag avyttra tjänster och produkter i hård konkurrens och till en bred marknad med olika kunder och användare.

De begränsade undersökningar som görs om varför användarna inte involveras i produktutvecklingen visar entydigt på några brister. För det första har företagen svårigheter att identifiera användarna och när de kan söka kontakt med dessa. För det andra saknas ofta en effektiv ledning av den logistiska processen vid design och produktutveckling. Överhuvudtaget tycks kompetensen om användarinvolvering vara låg på många företag. I stället förlitar man sig på professionella beskrivningar av användarna, följaktligen på andrahandsuppgifter. Man hänvisar ofta till att konkurrensen och konfidentialiteten hindrar företagen från att vara användarorienterade. Ett exempel på en rapport som sammanfattat detta är den från Nordic development Centre for Rehabilitation Technology om "Success Stories of and Barriers of User Involvement" (Nordic Development Centre 2001).

Slutsatserna från Kommunikationsforskningsberedningens seminarier pekar på samma saker, men betonar framför allt att företaget måste upprätta en strategi gentemot användarna och att den måste ha stöd hos företagsledningen. Användarinvolvering blir då en relation snarare än en metod. Företaget är ofta koncentrerad på sin relation till användarna men bortser från att även användarna har en relation till företaget när de använder deras produkter. (Östlund i föredrag vid seminariet Exploring the Future Consumers på Ericsson 2001).

Ett annat skäl till varför tekniken inte hittar sina presumtiva köpare eller kunder är ideologiska barriärer. En sådan är huruvida man kan tjäna pengar på äldre, det vill säga om marknaden är tillräckligt stor och lönsam. I det avseendet betraktas äldre som några man ska vara snäll mot. Äldre figurerar här främst som behövande och som passiva konsument. De betraktas inte som vanliga lönsamma konsument och användare.

6.2.3 Paradigmskiftet kräver stöd

Samtidigt som nya tekniska produkter och tjänster inte finner sina marknader, finns en rad exempel på teknik och teknikanvändning utvecklad ur kunskap om äldre människors reella behov eller användning utvecklad av brukarna själva. Jag vill hävda att det enda sättet för bra produkter och system att utvecklas för äldre är en modernisering av synen på innovationer och ekonomisk utveckling. Detta gäller inte enbart äldre användare men har en särskild bäring på dem eftersom de sällan är subjekt men objekt i innovationsprocesserna.

Historiskt finns flera exempel på hur användarna är de som inte bara formar men också uppfinner nya användningsområden. I själva verket är det i mötet med användaren som nyttan prövas eller där nya lösningar kommer till. Den teoriutveckling som ägt rum under de senaste tjugo årens forskning om teknikutveckling och teknikens drivkrafter håller i så måtto på att förändra synsätten på olika nivåer.

I syfte att fånga användarproblematiken har flera lovvärda försök genomförts men med alltför små resurser. KFB:s seminarier 1999 visade att det på varje företag finns erfarna affärsutvecklare som utan större stöd från ledningen försöker etablera ett användarperspektiv. Som en följd av dessa seminarier etablerades 2001 ett nationellt centrum för IT-användning i Uppsala, för närvarande delfinansierat av Verket för Innovationssystem (Vinnova). Tanken är att en användarorienterad IKT-utveckling skulle kunna komma till stånd snabbare om utbytet av erfarenheter mellan företag och forskare blev mera effektivt. Intresset är stort men resurserna små. Hjälpmedelsinstitutet har i många år etablerat kunskap och metoder om användarmedverkan utan att resultaten har fått den uppmärksamhet från näringslivet som de förtjänar. LO har även de med finansiering från Vinnova startat utvecklingen av en certifie-

ringsprocess baserad på den årliga utdelningen av "Användarnas pris" (Users Award) för bästa datorsystem. Det svenska företaget Nomos Management medverkade till att utveckla en standard (ISO 13407) för användarorienterade utvecklingsprocesser och vid svenska universitet pågår många försök att åstadkomma användbara system.

Dessa lovvärda försök behöver för att kunna åstadkomma en förändring, ekonomiska resurser och utrymme för försök där användaren och inte tekniken driver utvecklingen. Med andra ord där användaren är subjekt. En sådan satsning borde kunna åstadkommas med politisk vilja.

6.2.4 Användaren som innovatör

Det traditionella synsättet på teknik och innovation som en linjär process, ger sakta men säkert vika för ett synsätt som bygger på att innovationer skapas i samverkan mellan aktörer och får sin karaktär av den tradition och den kultur den växer fram i. Syftet med dessa modeller är att öka praktiskt samarbete till förmån för tillväxt och innovationer. De innovationssystemteorier som ligger till grund för modellerna är i regel skapade ur data på en hög aggregeringsnivå och involverar inte användarna. Med aktörer avses i regel politiker, forskare, företagare och experter från stat, regioner och kommuner. Var finns då användarna i de organiserade innovationssystemen? Varför synliggörs inte de samtidigt som andra aktörer blir synliga? Och var finns de äldre användarna?

Några av våra mest erkända innovationsforskare börjar idag benämna användare och kunder som aktörer. Gunnar Eliasson beskriver i begreppet "kompetensblock" de aktörer som är nödvändiga för att en industriell process ska komma till stånd och bli effektiv. I kompetensblocket ingår kompetenta kunder, innovatörer, entreprenörer, industrialister, riskkapitalister och aktörer på andrahandsmarknader (I Eliasson 2000). Sådana teorier med säte i den nationalekonomiska tillväxtforskningen skulle kunna vidareutvecklas och bli användbara för att skapa en fungerande marknad och få till stånd innovationsprocesser som bättre gagnar teknikutveckling för äldre människor.

Michael Porter går längre än Eliasson och menar att användarna tillhör de aktörer som är direkt oundgängliga. I de kluster av aktörer som måste samarbeta för att innovationsprocessen ska bli

framgångsrik krävs kvalificerade kunder som ställer sådana krav på företaget att det blir möjligt att utveckla en produkt eller ett system som verkligen blir såld och använd. Med kvalificerade kunder menas därmed kunder som pekar på svårigheterna, som utmanar företagets idéer (von Hippel 1988 och Porter 1998).

Från teknikhistorisk forskning och modern affärsutveckling kan vi hämta många praktiska exempel på hur användning av ny teknik anpassats till behov som på intet sätt var förutsett. Ett klassiskt exempel är användningen av telefonen för sociala samtal. Detta var nämligen inte alls vad man avsett med telefonanvändningen när man upprättade den första förbindelsen för affärsmän mellan Boston och Chicago. Trots att det var förbjudet började affärsmännens fruar använda telefonen för att tala med varandra och så fick telefonen en social dimension. Att det skulle vara möjligt att se på telefonen på andra sätt är idag så gott som otänkbart.

Det kanske mest närliggande exemplet är mobiltelefonen som i de första visionerna ansågs vara nyttiga produkter för lotsar och liknande yrkeskategorier har nu utvecklats till att huvudsakligen bli teknik och produkter för att underlätta och berika enskilda konsumenternas vardagsliv och sociala gemenskap. Konsekvensen blev att de företag som först fullt ut insåg detta – till exempel Nokia – kunde anpassa sina produkter och sitt beteende och bli extremt framgångsrika.

Ett annat exempel avser utvecklingen av nya användningsområden ur redan befintlig teknik, nämligen användningen av trygghetslarm på ett servicehus i Linköping. Trygghetslarmet som var installerat för att användas av de äldre i händelse av nödsituation, visade sig i intervjuer med användarna, flitigt användas för andra ändamål bl.a. kommunikation, beställningar och information. Av 216 larm var det endast två som var påkallade av en nödsituation. Kommunen tillhandahöll alltså en tjänst till de äldre som kommunen var helt omedveten om, och, som de inte heller exploaterade eller byggde ut (Östlund 1995).

6.2.5 Äldre stigmatiserar

I teoribildningen kring teknik och social förändring har tekniken bland annat beskrivits som ”frysta relationer” i den bemärkelsen att den speglar inte bara de tekniska möjligheterna och den tekniska kompetensen utan också synen på vad tekniken är tänkt att

användas till och av vem. Med andra ord, tekniken är bärare av föreställningar om hur användaren ser ut. Tekniken tillskrivs särskilda egenskaper av den som utvecklar, producerar och säljer den. I sin egenskap av konsumtions- och bruksvara bidrar tekniken till att skapa identiteter. Den efterfrågas och konsumeras både av praktiska skäl – att lösa ett problem – och av symboliska skäl – att visa sin tillhörighet till en livsstil eller livsform.

Detta fenomen kan ställa till problem särskilt när det gäller att utveckla ändamålsenlig och användbar teknik för äldre. Ett problem är att associationer till äldre och åldrande är stigmatiserande och gör det svårare för produkter och tjänster att få en bred användning. Man kan utan svårighet tänka sig att många av de tekniska lösningar som äldre behöver också skulle vara användbara för människor i yngre åldrar.

Två exempel på produkter som först utvecklades utifrån äldre och funktionshindrade användares behov är kökskranen med förlängd spak s.k. blandare och Reebok joggingskor. Idag används dessa produkter av en bred allmänhet men få känner till dess ursprung. Reebok och kranarna kanske inte skulle sälja lika bra om de lanserades som äldres favoriter. Det ligger i själva teknikutvecklingens natur som en del av det västerländska tänkandet, att tekniken är framåtriktad, progressiv, tillväxtskapande och förändrande. Därmed ligger den närmare ungdomen och ungdomligheten i bemärkelsen att de är nya och har framtiden för sig.

7 Utveckla äldres tillgång och tillgänglighet till ny teknik!

7.1 Förslag för att stödja ökad tillgång och tillgänglighet till datorer och Internet

Ett tillgängligt samhälle innebär att alla människor har förutsättningar att klara det dagliga livet och delta i samhällslivet. Tillgänglighet är därmed en grundläggande demokratifråga. I regeringens proposition 1999/2000:79 (Från patient till medborgare – en nationell handlingsplan för handikappolitiken) beskrivs tillgänglighet både som möjligheten att fritt kunna röra sig i den fysiska miljön och att kunna studera, arbeta och leva ett självständigt liv. När det gäller tillgängligheten till information och kommunikation förutsätter det både tillgång till teknik och kompetens att använda

den, och att tekniken är användbar. Idag finns påtagliga brister när det gäller äldre människors tillgänglighet till IKT.

Enligt statistiken är det uppenbart att äldre löper större risk än andra åldersgrupper att hamna på efterkälken i teknikutvecklingen. Förslagen till åtgärder för att komma till rätta med dessa brister bör stödja äldres egna önskemål om ökad tillgänglighet. I det sammanhanget bör man beakta det faktum att det idag är många äldre som får eller försöker få tillgång till ny teknik. Genom att stödja de initiativ och den integrering som pågår kan flera problem lösas på kort sikt.

Ett förslag är därför att stödja åtgärder i linje med dem som IT-Kommissionen redan lagt i rapporten om IT och äldre 2/2002 (SOU 2002:15), nämligen

- *bidrag till utbildning via studieförbund och pensionärsorganisationer för kurser där äldre får lära sig använda datorer och Internet.*
- *öka tillgängligheten till offentliga organs webbplatser genom bättre gränssnitt. Projekt som syftar till bättre gränssnitt pågår inom ramen för eEurope och Web Accessibility Initiative (tillgänglighet för funktionshindrade).*
- *öka äldres möjligheter att anskaffa en egen dator typ personaldatorer och avdrag i inkomstbetraktningen för sådana inköp.*

7.2 Förslag om tips och råd till äldre teknikkonsumenter

Till följd av okunskapen om äldre människors efterfrågan på teknik och företagens bristande förmåga att identifiera och exploatera denna marknad saknas möjligheter att köpa den teknik man behöver. De äldre som får vård och eller omsorg från kommuner eller andra vårdgivare har en möjlighet att få tillgång till larmteknik och andra hjälpmedel som faller inom ramen för äldreomsorgens ansvarsområde och hjälpmedelsförskrivning. För övrigt finns små möjligheter att själv köpa och använda sådana tekniska produkter som man behöver för att lösa vardagliga problem eller för att underlätta tillvaron. Det kan till exempel vara fråga om mobiltelefoner som passar särskilt bra för darriga händer, lättmanövrerade fjärrkontroller, teknisk support när datorn krånglar osv. De butiker som säljer fungerande vardagsredskap – till exempel Clas

Ohlsson – räcker inte till för att täcka upp detta behov. Särskilt svårt att hitta rätt produkter är det sannolikt för äldre invandrare som kanske inte enbart har problem med språket utan också med att förstå vad som finns att efterfråga och vilka kulturella skillnader som finns.

Därför bör åtgärder vidtas för att upprätta en Internetbaserad service med en hemsida med råd, tips, information och möjlighet att köpa produkter som visat sig vara särskilt användbara för äldre människor. En sådan åtgärd kan kompletteras med tryckt material. Hemsidan bör vara utformad i enlighet med principerna för ”design for all” så att den är tillgänglig för så många som möjligt. Den bör också vara anpassad till de officiella hemspråken.

7.3 Bakgrund

7.3.1 Teknikbehovet i det moderna samhället

Inledningsvis påtalades att en central utgångspunkt för referensgruppens arbete är att bidra till att vrida perspektivet bort från en syn på teknikutvecklingen som tvingande för individen till att betona dess nytta för individen och samhället. Det nämndes också att de politiska åtgärder som vidtagits under det senaste decenniet när det gäller IT-satsningar i regel haft karaktären av att se till att så många som möjligt får tillgång till en dator utan att det på ett övertygande sätt varit grundat i ett behov eller en efterfrågan. Trots detta bör frågan ställas om hur pass grundläggande IKT egentligen är i vårt samhälle. Har tillgång till teknik kommit att bli ett av våra grundläggande behov?

De hinder som ligger i vägen för att förbli socialt integrerad är fysiska, sociala och kulturella. Frågan är om man kan fungera som social och kommunikativ varelse i vårt moderna samhälle utan att använda någon form av informations- eller kommunikationsteknik. Den som saknar telefon i dagens Sverige till exempel, riskerar sannolikt att hamna utanför social gemenskap och demokratiska processer. Mot bakgrund av ett sådant resonemang kan man hävda att teknik och social integration blivit allt mer förbundna med varandra och att det kommunikativa handlandet människor emellan i stor utsträckning är tekniskt medierad.

Om man med social integration avser människors förhållande till varandra i samhället så är äldre människor naturligtvis redan socialt integrerade. Till följd av sociala konstruktioner som ålderspensionering och yngre generationers föreställningar om äldres roll och status så påverkas deras relationer till andra och till samhället, mer eller mindre i enlighet med sin egen vilja. Några av dessa nya roller innebär att de inte anses kunna eller vilja eller rent av borde delta i den fortsatta tekniska utvecklingen.

Den nederländska forskaren Thea Weijers identifierar fyra förhållningssätt som är representativa för allmänt förekommande uppfattningar om vad vi kan förvänta oss av äldre i samband med IT-utvecklingen (Weijers 1997). En uppfattning är att äldre inte behöver delta i den fortsatta tekniska utvecklingen eftersom de inte kan förväntas vara socialt aktiva när de nått pensionsåldern. De är med andra ord befriade från sådana krav. En annan uppfattning är att äldre inte förmår delta i utvecklingen eftersom de anses sjukliga, långsamma och mindre produktiva. Det är den uppfattningen som bland annat ligger till grund för resonemanget om urvalen i statistiska undersökningar (se avsnitt 5). En tredje uppfattning är att äldre själva drar sig tillbaka från den mest centrala samhällsutvecklingen och väljer att anta mera perifera roller i samhällets utkanter. En fjärde uppfattning är att samhället drar sig undan de äldre för att bli så effektivt som möjligt. I kontrast till dessa negativa uppfattningar finner vi de positiva föreställningar som bland annat bars upp av IT-utvecklingen på 1990-talet, nämligen att äldre måste, kan, vill och bör delta i den tekniska utvecklingen.

7.3.2 Rätt arenor för ny teknik

En närmare analys visar att man kan göra användningen tydligare genom att knyta den till några sociala roller, nämligen till dem som omsorgstagare i kontakt med den kommunala hemtjänsten och hemsjukvården; som funktionshindrad som får hjälpmedel förskrivna; som medlem i pensionärsorganisationer eller andra föreningar; som föräldrar till egna barn och/eller far- eller morföräldrar till barnbarn; som arbetskraft helt eller delvis knuten till arbetsmarknaden; samt som medborgare som besöker offentliga platser t.ex. bibliotek, självbetjäningsskiosker eller informationskiosker. Den allra vanligaste situationen för äldre är naturligtvis,

precis som för yngre människor, den som kommunikativ vardagsmänniska.

I skuggan av diskussionen om vad som hindrar äldre människor att ta del av den tekniska utvecklingen visar statistiken att äldre trots allt får tillgång till ny teknik om än i långsammare takt än i yngre åldrar. Tittar man närmare på i vilka sammanhang detta sker kan man dra slutsatser om och hur sådana processer kan och bör stödjas.

Ett generellt drag hos äldre människor, i all deras heterogenitet, är en ökad förekomst av funktionsnedsättningar och sjukdomar. Samtidigt bor de flesta kvar i eget boende. Olika typer av tekniska tillämpningar är idag ett viktigt led i arbetet med att ge äldre hjälp i hemmet. Det betyder att de, när de blir beroende av andras hjälp, kommer i kontakt med mer eller mindre känd teknik, till exempel mobiltelefoner, trygghetslarm, faxmaskiner, datorterminaler och medicinsk teknik. Den som har någon typ av funktionsnedsättning kan dessutom få särskilda hjälpmedel förskrivna. Man kan också förutse att den information de behöver kommer, liksom annan allmän information (matrecept eller lotteriresultat), att bli tillgänglig på Internet, till exempel bokning av färdtjänst.

Som medlemmar i pensionärsföreningar eller andra organisationer får äldre möjlighet att delta i datorkurser och att använda datorer som ägs av föreningarna. Ofta görs detta i samband med olika uppdrag för föreningens räkning eller i samband med kurser eller möten där man träffar andra medlemmar. I Sverige arrangeras sådana kurser av pensionärsförbunden och andra för ändamålet etablerade föreningar. Framför allt av Seniornet som också ligger bakom den landsomfattande Seniorsurfdagen som går av stapeln varje år och som ger äldre tillfälle att pröva på att använda en dator på något av de offentliga biblioteken.

En roll för många är att vara far- eller morförälder. Att möjligheten att utvidga kommunikationen med barnbarnen är ett skäl för äldre att skaffa sig en dator är ett av resultaten från World Internet Institutes svenska enkätundersökning 2002. Andra undersökningar har visat att Internet också fyller andra funktioner för kontakten mellan generationer, både när det gäller att skicka meddelanden och som samtalsämne när man träffades. En undersökning visar att 82 procent av dem som använde Internet uppgav att deras barn och barnbarn också har tillgång till Internet och e-post. En majoritet av dessa uppgav att de skickar e-post till varandra. Beträffande anskaffning så uppgav 14 procent att barnen tagit initiativet och

4 procent att deras anskaffning kunde relateras till medlemskap i en förening (Östlund 1999).

Med medborgarrollen avses här IT-användning på offentliga platser. Här möter äldre olika former av självbetjäningssystem eller informationskiosker när de ska köpa biljetter, göra sig en plats i kön på posten eller banken, söka efter böcker på biblioteken eller få tillgång till andra typer av information. Vid en undersökning 1994 fann man att sådana apparater inte var särskilt välanpassade till äldre personer med nedsatt rörelseförmåga, syn eller hörsel (Konsumentsverket & Handikappinstitutet 1994). I regel är man som användare ensam när man möter dessa system på offentliga platser och sannolikt förekommer olika strategier för att utföra sina ärenden om tekniken är oanvändbar eller fränstötande.

Presentation av experterna

Agneta Stark är företagsekonom och genusforskare, verksam sedan mer än 25 år. Hon är för närvarande gästprofessor vid Tema Genus, Linköpings universitet, och leder där forskning om arbete i vid mening – betalt och obetalt, organiserat inom familjen, i frivilligorganisationer, offentligfinansierat och i företag på marknaden. Hon har publicerat *Agneta Stark och Åsa Regnér I vems händer? Om arbete, genus, åldrande och omsorg i tre EU-länder (2001)*, där äldreomsorg i Sverige, Spanien och Tyskland jämförs.

Jan-Erik Hagberg har sedan 1980-talet bedrivit forskning om vardagsteknikens 1900-tals historia. Han är nu verksam som forskare vid Tema Äldre och åldrande och arbetar där tillsammans med bl.a. datavetare med att utveckla ett forskningsprogram om teknikutveckling för äldre och äldres teknikanvändning. Jan-Eriks pågående forskning gäller hur äldres tekniklandskap förändras och hur ny och gammal teknik påverkar äldres handlingskraft och handlingsutrymme. Jan-Erik är också verksam vid den nationella forskarskolan för naturvetenskapernas och teknikens didaktik. Där är ett intresse olika generationers tekniska allmänbildning.

Peter Lorentzon har samhällsvetenskaplig utbildning, pol.mag. Är verksam vid Hjälpmedelsinstitutet som utredare och projektledare. Han har under flera år arbetat med hur informationstekniken kan utnyttjas av och anpassas till äldre och funktionshindrade behov.

Han har också arbetat med kunskaps- och organisationsutveckling kring hjälpmedel och tillgänglig miljö för äldre personer.

Torbjörn Hedqvist är civilingenjör med industriell bakgrund på Ericsson och Asea, som utvecklingschef Rifa/Ericsson Components, VD på Universalantenn/Moteco, Teknisk Vetenskaplig Attaché i San Francisco USA, Marknadschef Evox-Rifa och numera verksam med Affärsutveckling/innovationer på Telia. Undervisar sporadiskt på MBA utbildningar i Sverige och USA. Tidigare Member MIT Innovation Lab på MIT Sloan School of Management.

Britt Östlund har sedan 1990 bedrivit forskning om äldre människors teknikanvändning och disputerade vid Tema Teknik och social förändring Linköpings Universitet 1995. Hon medverkade till att etablera området i Europa genom deltagandet i EU-samarbetet om "Ageing and Technology" 1992-97. Sedan dess har Britt varit verksam med att utveckla nationella program för IT-användning vid Kommunikationsforskningsberedningen och Verket för Innovationssystem. För närvarande är hon verksam vid Vetenskapsrådet och knuten till forskningen vid Tema Äldre och åldrande.

Litteratur

- Allwood C M (1993) Användbarhet och en funktion av kontraktskrivning och andra händelser i systemutvecklingsprocessen i *Stimmen: Nyhetsblad för Sveriges tvärvetenskapliga intresseförening för människa-dator-interaktion*, Nr 1, s. 6-8.
- Aronsson, Gunnar & Kilbom, Åsa (eds.) (1996) *Arbete efter 45. Historiska, psykologiska och fysiologiska perspektiv på äldre i arbetslivet*. Fakta från Arbetslivsinstitutet, Stockholm.
- Ds 2002:10 *Riv hindren i arbetslivet. En kartläggning och ett discussionsunderlag från Näringsdepartementets seniorgrupp*.
- Eliasson Gunnar (2000) Innovationer, affärsidéer och sysselsättning i Carlsson Bo m.fl.: *Fyra essäer om innovation, tillväxt och sysselsättning*. Rådet för arbetslivsforskning Stockholm.
- Eurostat (2002) *General outline for Eurostat:s 2003 household surveys on ICT usage*.

- FSI – Forskningsgruppen för Samhälls- och Informationsstudier (2002) *IT-användningen i Sverige år 2001*. En sammanfattande lägesrapport.
- FSI – Forskningsgruppen för Samhälls- och Informationsstudier (2002) *Tabeller avseende köpt varor och tjänster samt utträttat bankärenden via Internet i åldrarna 50–79 år*. Tabellerna framtagna på uppdrag av SENIOR 2005.
- Hagberg, Jan-Erik (2002) Tekniklandskapets vardagliga panorama. Teknikutveckling, vardagsteknik och gamla människor, i Sturesson Lennart m.fl. red: *Spänningsfält. Tekniken, Politiken, Framtiden*. Carlssons förlag.
- Johannesson Christina & Kempinsky Peter (1998) *Vad är socialt motiverad teknikutveckling? Utgångspunkter för ett programbygge*. FBA.
- Konsumentverket & Handikappinstitutet (1994) *Service på lika villkor. Funktionshindrades och äldres användning av teknikstyrd service*.
- Karlsson, MariAnne & Östlund, Britt eds (1999) *Users in Action. Stories of users and Telematics in Everydaylife*. KFB-rapport 1999:8.
- Katzeff, Cecilia (1994) *Tillämpningsklyftan i MDI – ett hinder i utvecklingen av användbara informationssystem*. SISU dokument nr 21, 1994.
- Katzeff, Cecilia (1998) *Användaren ett nödvändigt ont eller en självklar resurs? Perspektiv på användarmedverkan i utvecklingen av en metod för användarcentrerad systemutveckling*. SISU publikation 98:01.
- KFB-meddelande 2000:2 *Svensk forskning om användning av informations- och kommunikationsteknik. En kunskapsöversikt*.
- Nordic Development Centre for Rehabilitation Technology (2001) *Success Stories of and Barriers of User Involvement in development and Evaluation of Assistive Technology*. Distribueras i Sverige av Hjälpmedelsinstitutet.
- Nordicom (2002) *Mediebarometer 2001*. Nordicom-Sverige Göteborgs Universitet, nr 1.
- Porter, Michael E (1998) *The Competitive Advantage of Nations*. Free Press USA.
- Program Integration and Management-study (PIM-report)(1999) Report published by the IST programme *DG Information Society European Commission*.

- Regeringens proposition 1999/2000:79. *Från patient till medborgare – en nationell handlingsplan för handikappolitiken.*
- SIKA, Statens institut för kommunikationsanalys (2001) *Facts about Information and Communication technology in Sweden 2001.*
- Silverstone, Roger & Hirsch, Eric, eds (1992) *Consuming Technologies. Media and Information Spaces.* London: Routledge.
- SOU 2002:15 *IT-kommissionens rapport 2/2002: IT och äldre.*
- SOU 2002:29 *Riv ålderstrappan. Livslopp i förändring.* Diskussionsbetänkande av den parlamentariska äldreberedningen SENIOR 2005.
- Statistiska centralbyrån: Undersökningar av levnadsförhållanden (ULF) har på regeringens uppdrag utförts sedan 1975. Se www.scb.se/statistik/le0101/le0101.asp
- Statistiska centralbyrån (2002) *Kallelse till möte om IT-undersökningar på SCB 16 december.*
- Statistiska centralbyrån (2003) *24-timmarsrapport från WP on Legal Act on Information Society 10–11 februari 2002.*
- Statistiska centralbyrån (2003) *Privatpersoners användning av datorer och Internet.* Statistik om informationssamhället, 28 januari.
- Statens Institut för kommunikationsanalys (2002) *Fakta om informations- och kommunikationsteknik i Sverige 2002.*
- Statens kulturråd (2001) *Kulturbarometern 2000.*
- Stark, Agneta & Regnér, Åsa (2001) *I vems händer? Om arbete, genus, åldrande och omsorg i tre EU-länder.* Tema Genus Linköpings Universitet Rapport 1: 2001.
- Stiftelsen Stockholms Läns Äldrecentrum (2001) *Äldres hälsa och välbefinnande.* En utmaning för folkhälsoarbetet. Folkhälso-rapport projektet Äldre och Folkhälsa.
- Svenska Kommunförbundet (2002) *Aktuellt om äldreomsorgen.* September.
- Tornstam, Lars (1981) *Realiteter och föreställningar om vardagsproblem bland äldre, medelålders och yngre.* Arbetsrapport 1 från Projektet Äldre i samhället förr, nu och i framtiden. Uppsala Universitet Sociologiska Institutionen.
- von Hippel, Eric (1988) *The Sources of Innovation.* Oxford University Press.
- Weijers, Thea & Rijsselt van, Rene (1997) *The Elderly in the Information Society: Incorporation or Exclusion?* i Silverstone, Roger & Hartmann, Maren (eds) *Technology, Culture, Identity*

- and Citizenship*. Working Paper No 4 of the European Media technology and Everyday Life Network (EMTEL).
- Östlund, Britt (1994) Experiences with Safety-Alarmes for the Elderly in Sweden. Published in Wild C & Kirschner A eds: *Safety Alarm Systems, technical Aids and Smart Homes*. The Akon Series: Ageing in the contemporary society, Volume 8. Akontes Publishing Knechtel The Netherlands.
- Östlund, Britt (1995) *Gammal är äldst. En studie av teknik i äldre människors liv*. Linköping Studies in Arts and Science No 129. Tema, Linköpings Universitet.
- Östlund, Britt (1999) *Tekniska möjligheter & sociala begränsningar – om äldre människors väg in i IT-samhället*. Hjälpmedelsinstitutet.
- Östlund, Britt (2001) Föredrag om "Lost in the innovation system – bridging the gap between industry, academia and users" vid seminariet Exploring the Future Consumers på Ericsson i Stockholm.
- Östlund, Britt (2002) *Samhällsvetenskaplig forskning om teknik och äldre – finns den?* Litteraturöversikt på uppdrag av Tema Äldre och åldrande, Linköpings Universitet, Campus Norrköping.

Äldre i samhället

En redovisning av SOM-institutets analyser genomförda på uppdrag av SENIOR 2005 av professor Sören Holmberg, doktorand Åsa Nilsson och professor Lennart Weibull, SOM-institutet, Göteborgs universitet

Innehåll

1	Bakgrund	177
2	Politik och samhälle	178
2.1	Äldres politiska deltagande	178
2.2	Förtroende för institutioner och människor.....	181
3	Synen på äldre.....	182
3.1	Kunskaper om äldre människors situation.....	182
3.2	Uppfattningar om äldre och politik.....	183
3.3	Hur förändra äldres livssituation?	185
4	Medier och livsstilar	186
4.1	Äldre i mediasamhället	186
4.2	Den nya informationstekniken	188
4.3	Livsstil, omvärldshot och hälsa	190
4.4	Äldres sociala umgänge.....	192
4.5	Uppmärksamhet för yngre och äldre.....	195
5	Ålder och förändring.....	195
5.1	Vuxna och medelålders människor	195
5.2	Upplevda förändringar – på gott och ont.....	196
6	Slutord.....	198
	Referenser.....	199

1 Bakgrund

SOM-institutet vid Göteborgs universitet har av SENIOR 2005 fått i uppdrag att dels analysera befintliga undersökningsdata från statsvetenskapliga institutionens Valundersökningar 1956–2002 och från SOM-undersökningarna 1986–2002, dels inom ramen för SOM-undersökningarna 2001–2002 ställa frågor om synen på äldres deltagande i samhällslivet. Arbetet har genomförts i form av ett mindre forskningsprojekt med namnet *Äldre i samhället*.

SOM-institutet är en forsknings- och undersökningsorganisation som primärt arbetar med årliga frågeundersökningar riktade till allmänheten, med fokus på samhällsdeltagande, åsiktsbildning och massmedieanvändning, samt med analyser av befintligt datamaterial. De årliga undersökningarna omfattar dels en nationell, tvådelad studie baserad på ett slumpmässigt urval på totalt 6 000 personer, dels en regional undersökning i Västsverige likaledes med totalt 6 000 slumpmässigt utvalda personer. Datainsamlingen sker med hjälp av postenkäter och svarsprocenten varierar normalt mellan 65 och 70 procent.

Valundersökningarna har sedan 1956 genomförts vid statsvetenskapliga institutionen, en av de tre institutioner som är huvudintressenterna i SOM-institutet. Undersökningarna initierades av Jörgen Westerståhl med Bo Särllvik som undersökningsansvarig. Sedan 1979 leds de av Sören Holmberg. Undersökningarna omfattar ett urval på 2 900 personer och genomförs i anslutning till riksdagsvalen. Datainsamlingen sker i form av besöksintervjuer och administreras av SCB.

Huvudresultaten från de genomförda analyserna presenteras i fem olika avsnitt. Redovisningarna baseras på trenddata på äldres deltagande i samhällslivet samt på fördjupade analyser av synen på äldre och umgängesvanor bland äldre. När det gäller trenddata bygger den första delen på statsvetenskapliga institutionens valundersökningar, den andra på SOM-institutets årliga frågeundersökningar. De särskilda frågorna om synen på ålder och äldre är baserade på data från SOM-undersökningarna 2001 och 2002. Information om varje enskild undersökning finns i en särskild bilaga.

Texten i redovisningen är förhållandevis kortfattad men hänvisar till en utförlig figur- och tabellbilaga. Redovisningen av trenddata är upplagd så att det för varje fråga har redovisats hur aktiviteten

eller intresset ser ut inom olika åldersintervall. I de fördjupade analyserna finns vid sidan av ålder även analyser efter kön, utbildning, familjeklass och partisympati. För varje redovisning finns även angivet hur frågan varit ställd och vilka bearbetningar som gjorts i övrigt.

2 Politik och samhälle

2.1 Äldres politiska deltagande

För tjugofem år sedan när det svenska valdeltagandet slog rekord och nådde hela 91,8 procent i valet 1976 deltog unga och äldre väljare i samma omfattning. Enligt Valundersökningen röstade 87 procent av förstagångsväljarna och 88 procent av samtliga väljare mellan 71–80 år. De flitigaste röstarna var som oftast medelålders personer med ett deltagande på över 95 procent. Idag är valdeltagandesiffrorna inte lika höga för någon åldersgrupp. Röstandet har minskat bland gamla såväl som bland unga. Men nedgången har inte varit störst bland äldre. Valdeltagandeminskningen har tvärtom tenderat att vara minst bland äldre personer. Det är främst bland förstagångsväljare och människor i yngre medelåldern som valdeltagandet gått ned sedan rekordåret 1976. I riksdagsvalet 2002 röstade hela 81 procent bland 71–80-åringar mot endast 70 procent bland förstagångsväljare.

Det är inte bara valdeltagandet som har sjunkit i Sverige. Även tron på att röstning betyder något har minskat. Röstnormen har försvagats. Starkast är den bland äldre och medelålders personer samtidigt som nedgången varit tydligast bland de yngsta. Äldre människor kan och vill uppenbarligen fortfarande delta i valdemokratin. Det är mest bland dagens ungdom som viljan och/eller förmågan börjat svikta.

De relativt sett höga siffrorna för äldre människors deltagande i valen är som framgått ingen nyhet. De var höga också 1976. Valdeltagande bland äldre har i själva verket alltid varit förhållandevis högt så länge som vi har haft mätningar. Medelålders personer har tenderat att ha ett något högre röstdeltagande än äldre, men inte ett mycket högre deltagande. Och det är en viktig informationsbit eftersom den illustrerar ett mönster som går igen i många andra mätningar av politiskt deltagande; mätningar som gäller andra former av deltagande vid sidan om och utöver röstande i allmänna

val. Mönstret är att äldre människor inte skiljer sig särskilt mycket från andra människor när det gäller politiskt deltagande och engagemang, och i den mån vi kan spåra några skillnader tenderar äldre att vara mer aktiva, inte mindre aktiva, än yngre åldersgrupper.

Ett exempel är självuppskattat politiskt intresse där Valundersökningarna redovisar mätserier ända tillbaka till 1960. Tendensen är uppåtgående som i de flesta andra västdemokratier; det politiska intresset bland allmänheten har inte sjunkit, det har ökat. Och uppgången återfinns i alla åldersgrupper, inte minst bland äldre. Resultaten visar också att skillnader i subjektivt politiskt intresse alltid har varit relativt små mellan olika åldrar, om än med en viss tendens att yngre personer anger ett något lägre intresse.

En form av deltagande i samhället är att ta del av debatt och politik via medierna. Valundersökningarnas mätningar visar att äldre tenderar att läsa mer av "nyheter och artiklar om politik i dagstidningarna" än yngre åldersgrupper. Och det är ett mönster som vi kunnat iaktta ända sedan de första mätningarna 1960. Äldre människor har också alltid åsett och åhört valens avslutande partiledardebatter mer än andra väljare. Kort uttryckt exponerar sig äldre människor mer för politik via medier än yngre människor, och skillnaderna kan ibland vara mycket påtagliga.

Äldre människor deltar också mer i politiken via partierna än yngre. Partiidentifikationen – känslan av anhängarskap – försvagas bland alla väljare i Sverige, men den är fortfarande som tidigare klart starkare hos äldre väljare än hos medelålders och yngre. Detsamma gäller formellt partimedlemskap. Siffrorna pekar även här nedåt, men minst så bland de äldsta. Den traditionella partibaserade demokratins mesta utövare är de äldre. Det är främst ungdomen som vänder partierna ryggen.

Äldre människors större exponering för politik via eget intresse, massmedier och partier betalar sig i form av ett positivt utslag på ett centralt demokratiskt värde, nämligen kunskap. Valundersökningarna innehåller en rik uppsättning kunskapsfrågor av olika slag. I Valundersökningen 2002 prövades intervjupersonernas kunskaper när det gäller både sakkunskaper i olika politiska sakfrågor och vad partierna stod för, liksom kännedom om ledande politiker. Resultaten påvisar klara kunskapsskillnader mellan olika åldersgrupper. Äldre och medelålders väljare är mycket kunnigare än de yngre. Andelen personer som kvalificerar sig som mest kunniga i toppen på ett samlat kunskapsindex är 25 procent bland 61–70-

åringar, 21 procent bland 51–60-åringar, 17 procent bland 71–80-åringar, 12 procent bland 31–40-åringar, 4 procent bland 23–30-åringar och endast 1 procent bland de yngsta förstagångsväljarna.

Resultaten kan konkretiseras genom att vi ser på hur kända olika ledande politiker är i olika åldersgrupper. I Valundersökningarna presenteras intervjupersonerna för ett antal politikernamn och tillfrågas sedan vilka partier politikerna tillhör. Om vi jämför andelen rätt svar när det gäller partitillhörighet hos ett antal politiker 2002 bland förstagångsväljare, 23–30-åringar respektive 71–80-åringar blev resultaten som följer:

- Karin Pilsäter: 18–22 år 1 procent, 23–30 år 9 procent, 71–80 år 28 procent
- Bosse Ringholm: 18–22 år 41 procent, 23–30 år 65 procent, 71–80 år 89 procent
- Lena Ek: 18–22 år 5 procent, 23–30 år 6 procent, 71–80 år 27 procent
- Gunilla Carlsson: 18–22 år 2 procent, 23–30 år 9 procent, 71–80 år 17 procent
- Åsa Domeij: 18–22 år 16 procent, 23–30 år 56 procent, 71–80 år 83 procent
- Johan Lönnroth: 18–22 år 5 procent, 23–30 år 19 procent, 71–80 år 56 procent
- Inger Davidsson: 18–22 år 3 procent, 23–30 år 13 procent, 71–80 år 46 procent
- Anna Lindh: 18–22 år 46 procent, 23–30 år 67 procent, 71–80 år 91 procent.

Det är klara och tydliga skillnader. Äldre människor är kunnigare än yngre. Det lönar sig uppenbarligen kunskapsmässigt att intressera sig för politik och följa med i medierna, som äldre gör. Det är äldre väljare mer än yngre som bäst lever upp till det demokratiska kravet att vara kunnig om det som valen handlar om.

Ett område där det också finns stora åldersskillnader i deltagandet, men denna gång till äldre människors nackdel, är när det gäller själva grundbulten i den på senare tid mycket omdiskuterade deliberativa demokratin. Den grundbult vi tänker på är det politiska samtalet. En mätserie tillbaka till 1960 visar att svenska folket har blivit allt mer benägna att delta i samtal om politik. Det politiska självförtroendet och diskussionsvilligheten har ökat. Intervjufrågan gäller vad människor gör när ”samtalet kommer in på politik”.

Andelen som svarar att de då på något sätt brukar delta har ökat från 55 procent 1960 till 78 procent 2002. Debattviljan har hela tiden varit lägst bland de äldsta, men den har ökat även bland dem, från 40 procent 1960 till 60 procent 2002. Den nya samtalsdemokratin är kanske initialt något som i första hand tilltalar ungdomen? Det kan ta lite tid för äldre att vänja sig. Den gamla partibaserade demokratin känner de äldre bättre igen sig i.

2.2 Förtroende för institutioner och människor

Det talas ibland om opinionssamhället. Med detta menas då ett samhälle där det vi kallar image är det centrala och där konkurrensen mellan mångfalden av budskap ofta leder till att den bild som förmedlas får större betydelse än det som ligger bakom. Ett sätt att få en bild av samhället i ett sådant perspektiv har i de årliga SOM-undersökningarna varit att studera det förtroende människor har för ett antal olika samhällsinstitutioner. Vi har studerat tilliten till regering och riksdag, men också till sjukvården, polisen, kungahuset, radio-TV, banker, storföretag med mera. I toppen placerar sig sjukvården, universitet/högskolor, polisen och radio-TV och i botten de politiska partierna, Europaparlamentet och EU-kommissionen. Det har skett vissa förändringar över tid. På 1980-talet befann sig bankerna tillsammans med sjukvården i toppen, men i och med bankkrisen förvisades bankerna till botten i allmänhetens förtroende. De har senare återhämtat sig något.

Allmänhetens förtroende för olika samhällsinstitutioner är endast i liten utsträckning åldersskiktat. För vissa samhällsinstitutioner finns dock en klar tendens att de äldre har ett högre förtroende. Detta gäller bland annat riksdagen, Svenska kyrkan, kungahuset och i någon mån polisen. För flera andra samhällsinstitutioner är tendensen tvärtom att de yngre har ett något högre förtroende för samhällets institutioner än vad äldre har.

Också förtroendet för andra människor har undersökts. I Sverige ligger detta generellt mycket högt (Rothstein, 2002). På en skala mellan 0 ("det går inte att lita på människor i allmänhet") och 10 ("det går att lita på människor i allmänhet") placerar sig ca 60 procent på värdena 7–10 med ett medelvärde på 6,5. Förtroendet ökar med stigande ålder, särskilt "höglitarna" (värdena 9–10) som bland pensionärerna utgör cirka 20 procent, i jämförelse med drygt 10 procent bland de yngsta.

3 Synen på äldre

3.1 Kunskaper om äldre människors situation

I syfte att kunna koppla allmänhetens föreställningar om äldre till deras faktiska kunskaper ställdes inom ramen för 2001 års SOM-undersökning fyra kunskapsfrågor. Dessa byggde på frågor som förekommit i en tidigare undersökning kring synen på äldre och åldrande, genomförd i början av 1980-talet (Tornstam, 1998). Frågorna gällde kunskaper om äldres bostadsförhållanden, funktionsnedsättningar, trivsel och socialt liv.

Det allmänna mönstret är att människor i allmänhet underskattar pensionärers boendesituation och överskattar deras funktionshinder. En majoritet tror inte att så många som en tredjedel av pensionärerna bor i eget hus och en majoritet av allmänheten tror att omkring hälften av pensionärerna har funktionshinder. Däremot gör man generellt en korrekt bedömning i fråga om hur äldre trivs med livet och av deras umgängesvanor.

På de punkter där det finns vissa möjligheter till jämförelser med den tidigare undersökningen – uppfattning om bostadsförhållanden och funktionshinder – är kunskaperna år 2001 bättre än tidigare. I början av 1980-talet var det cirka 70 procent som svarade fel, år 2001 cirka 55 procent (Tornstam, 1998:101ff). Det går dock inte att bortse ifrån att skillnader i undersökningsmetodiken kan förklara en del av skillnaden.

Slutsatsen är att det bland allmänheten i flera avseenden råder delvis diffusa föreställningar om pensionärer eller snarast en underskattning av de äldres situation. Det som möjligen är något överraskande är att också pensionärerna har svårt att göra en korrekt bedömning i fråga om boende och funktionshinder; i båda fallen gör de yngre en något mer korrekt bedömning än de äldre. När det gäller livstillfredsställelse och sociala vanor gör pensionärerna däremot i betydligt större utsträckning en rimlig bedömning jämfört med yngre. När det gäller skillnader i kunskap om pensionärernas situation efter svarspersonernas kön, utbildning och familjeklass finns inga enhetliga mönster.

3.2 Uppfattningar om äldre och politik

Verklighetsuppfattningar kan ibland skilja olika politiska läger åt mer än åsikter och målföreställningar. Verklighetsuppfattningar, eller kognitioner som de heter på samhällsvetenskaplig jargong, är dessutom inte så lättpåverkade som man ibland föreställer sig. De kan vara väl så svårändrade som attityder. Tanken att man kan informera bort olika problem genom att påverka människors verklighetsuppfattningar har ofta visat sig alltför enkel. De verklighetsbilder av äldres politiska situation som vi har mätt i SOM-studierna 2001/2002 skall alltså inte ses som några tillfällighetsbilder. De är tvärtom med all sannolikhet mycket stabila föreställningar som inte förändras lättvindigt. De verklighetsuppfattningar som vi haft tillfälle att mäta såväl 2001 som 2002 uppvisar mycket likartade resultat både totalt sett och inom olika undergrupper.

Verklighetsuppfattningar är en av tre centrala ingredienser i en ideologi. De båda övriga är målföreställningar och medelbedömningar. Enkelt uttryckt handlar en ideologi om från här till där via en utstakad väg. Den centrala rollen som verklighetsuppfattningar har gör dem viktiga att studera. Det vi i första hand är intresserade av i detta sammanhang är i vad mån kognitioner om äldres politiska situation är socioekonomiskt strukturerade av faktorer som kön, yrkesklass, utbildning och, självfallet, ålder. Förekomsten av eventuella samband mellan social position och verklighetsuppfattningar skulle kunna tyda på olika typer av egenintressekopplingar och kanske också på socialt relaterade vanföreställningar i olika grupper. Människornas partitillhörighet inkluderar vi i analysen för att kunna studera huruvida uppfattningar om äldres politiska situation tenderar att vara partiskiljande. Frågan är om äldres politiska tillstånd håller på att partipolitiserar i opinionen?

När det gäller sociala gruppskillnader i synen på äldres politiska situation är resultatet tämligen entydigt. Vid sidan av ett flertal mycket påtagliga skillnader i verklighetsuppfattning mellan unga och äldre återfinns mycket små och osystematiska kognitionsskillnader mellan olika sociala grupper när det gäller synen på äldres politiska situation. Människor gör likartade bedömningar oberoende av kön, utbildningsnivå och klasstillhörighet.

Samma slutsats kan i allt väsentligt också dras när det gäller partitillhörigheten. Verklighetsuppfattningarna skiljer sig mycket lite åt mellan väljare som sympatiserar med olika partier. Och de

skillnader som ibland uppträder avslöjar inte några enkelt iakttagbara mönster. Det är uppenbart att svenska folkets verklighetsuppfattningar om äldres politiska situation inte är partiskiljande.

Den rakt motsatta slutsatsen måste dock dras när det gäller åldersfaktorn. Svarspersonernas ålder har ett klart samband med hur man uppfattar äldre människors politiska situation. Sambanden avslöjar ofta en egenintressekoppling och bedömningar som är färgade av vilken åldersgrupp man tillhör. Vi koncentrerar oss på de största skillnaderna – dem mellan 15–29-åringars och 75–85-åringars verklighetsuppfattningar. Det vore fel att säga att bedömningskillnaderna är himmelsvida, i många fall inskränker de sig till att ungas och äldres uppfattningar i genomsnitt inte skiljer sig åt mer än 5–15 procentenheter. Men i några fall har vi att göra med 25–45 procentenheters differenser mellan hur de yngsta och de äldsta uppfattar den politiska verkligheten för äldre. Och då har vi att göra med reella skillnader och inte några tillfälligheter eller slumpprodukter.

Uppfattningen att äldre är underrepresenterade i svensk politik är den som splittrar unga och äldre allra mest. Bland ungdomen är det endast 22 procent som tycker det är en riktig uppfattning att äldre är underrepresenterade mot hela 68 procent bland de äldsta. Sanningen är att de äldre har rätt. Andelen pensionärer i olika valda församlingar är klart lägre än deras andel av valmanskåren. I dagens riksdag finns det färre än tio ledamöter som är äldre än 65 år.

Uppfattningen att äldre människors erfarenheter inte tas till vara är ett annat exempel på en verklighetsbild där yngre och äldre skiljer sig åt. En klar majoritet av de äldsta tycker det är en riktig bild (78 procent) medan endast en minoritet bland de yngsta håller med (46 procent).

Det är för starkt att tala om några tydliga generationsmotsättningar men vissa tecken finns, till exempel i synen på olika åldersgruppers egenintresse. Det är endast en liten minoritet (15 procent) bland de äldsta som tycker det en riktig verklighetsbeskrivning att påstå att ”äldre människor som är aktiva i politiken sällan tar hänsyn till frågor som är viktiga för yngre och medelålders människor.” Bland de yngsta är det klart fler som uppfattar att äldre politiker sällan uppmärksammar viktiga frågor för yngre generationer (32 procent). På en rak fråga om huruvida motsättningarna mellan äldre och yngre människor håller på att öka i Sverige håller 50 procent av de äldsta med. Bland de yngsta är andelen lägre, men ändå relativt hög. Den är 37 procent.

Generationskillnaderna är något större när det gäller att bedöma om Sverige blir ett bättre land att leva i om äldre människor får mer att säga till om. Bland de äldsta instämmer en majoritet på 58 procent. Bland de yngsta är det en klart mindre minoritet som tror att det blir bättre i Sverige om de äldre får mer inflytande (23 procent). Någon generationskamp är det inte fråga om, men det är tydligt att äldre tror på ett bättre Sverige om äldre får mer makt medan ungdomen är klart skeptisk.

3.3 Hur förändra äldres livssituation?

Resultaten från analysen av verklighetsuppfattningarna känns igen när vi studerar vilka åsikter olika grupper har när det gäller hur äldre människors situation kan ändras. Olika politiska förändringsförslag bedöms förhållandevis lika oberoende av könstillhörighet, klassbakgrund, utbildningsnivå eller partisympati. De åsiktskillnader som kan noteras mellan olika grupper överstiger sällan 10–15 procentenheter. Opinionsen om äldrepolitiken är endast svagt kopplad till människors socioekonomiska omständigheter. Detsamma gäller vänster-högerideologi och partitillhörighet. Äldrefrågorna är i liten grad partipolitiserade bland väljarna.

När det gäller ålder finner vi dock något större åsiktsskillnader mellan olika generationer. Och de skillnaderna uppträder främst i frågor som är klart relaterade till olika åldersgruppers egenintresse. Förslaget att öka andelen ålderspensionärer bland politiska beslutsfattare i Sverige får stöd av 58 procent bland de äldsta men endast av 14 procent av de yngsta. Tanken att satsa en större andel av samhällets totala resurser på att tillgodose äldre människors behov tilltalar 87 procent av de äldsta mot 61 procent av de yngsta; en överraskande liten skillnad kan det tyckas, en majoritet av de yngsta vill trots allt satsa mer resurser på de äldre. Som framhållits tidigare, någon generationskamp kan vi knappast tala om.

De äldsta svarspersonerna är inte lika generösa när frågan gäller om vi skall satsa en större andel av samhällets totala resurser på att tillgodose yngre människors behov. Endast en minoritet om 36 procent bland de äldsta tycker det är ett bra förslag. Bland de yngsta finns det en majoritet för förslaget, men endast en liten majoritet om 53 procent. Än så finner vi alltså åsiktsskillnader som kan förstås utifrån de olika åldersgruppernas egenintresse, men skillnaderna är förhållandevis små.

Slutsatsen står sig. Generationskillnader i bedömningar och värderingar av äldres politiska situation i Sverige är inte stora. Men de finns och de är inte försumbara.

Opinionsstödet i hela befolkningen för de studerade förändringsförslagen varierar från en massiv uppslutning bakom idén att skapa fler platser där äldre och yngre människor kan mötas – 87 procent tycker det är ett bra förslag – och en klar majoritet som vill satsa mer resurser på äldres behov (72 procent), till endast 26 procent som vill öka andelen ålderspensionärer bland politiska beslutsfattare i Sverige.

4 Medier och livsstilar

4.1 Äldre i mediasamhället

Sedan början av 1980-talet har det skett en genomgripande förändring av det svenska mediasystemet. Under 1980-talet expanderade videon och det tillkom ett ökande antal satellitkanaler, under första hälften av 1990-talet introducerades reklam-TV och reklamradio och i slutet av samma decennium fick internet sitt stora genomslag. Det samlade medieutbudet ökade kraftigt och publiken spred sig efter hand över allt fler kanaler (Mediebarometern, 2003).

De som snabbast sökte upp de nya kanalerna var de yngre och högutbildade. Det är i linje med vad vi vet från tidigare förändringar av motsvarande slag och från teorier om diffusion av nya idéer. Äldre och lågutbildade är normalt så kallade laggards eller efterslänrare (Rogers, 1962). Ett typiskt exempel är publiken till det från senhösten 1991 marksända TV4. Under de första två åren var de yngre klart överrepresenterade i kanalens publik, men andelen tittare bland personer över 65 år ökade successivt och 1995 var andelen i denna åldersgrupp den högsta.

Generellt gäller att äldre människor överlag är flitigare TV-tittare än andra. Över 80 procent tittar regelbundet på Sveriges Televisions program, att jämföra med omkring 60 procent i den näst äldsta åldersgruppen och cirka 30 procent bland ungdomarna. För TV4 är inte skillnaderna lika markerade men går i samma riktning. En viktig förklaring till att TV-tittandet är högre hos äldre är att televisionen är ett tidskrävande medium som dessutom är knutet till bostaden. Personer som i förhållande till andra har större möjligheter att disponera sin tid och som befinner sig en större del

av sin tillgängliga tid i bostaden tenderar att se mer TV. Gränsen går härvid inte vid pensionsåldern utan snarast mellan 55 och 60 år. Mönstret förefaller stabilt över tid (Mediebarometern, 2002).

Mycket TV-tittande bland äldre innebär inte ett urskilningslöst tittande. Tvärtom. Det är i hög grad nyhets- och samhällsprogram som dominerar. Andelen regelbundna nyhetstittare bland pensionärer ligger över 70 procent, i jämförelse med mellan 10 och 15 procent bland ungdomar. Även här har skillnaderna varit i stort sett desamma under de senaste 15 åren, även om en viss uppgång i de yngres nyhetstittande kan noteras efter tillkomsten av TV4:s Nyheterna år 1991. Mönstret är detsamma även för lokala TV-nyheter, där särskilt andelen regelbundna tittare bland ungdomar är låg.

De äldres prioritering av nyheter och information bekräftas även av deras val av radiokanaler. Varannan person (51 procent) över 60 år lyssnade år 2002 dagligen på Sveriges Radios P4-kanal och var fjärde (27 procent) på P1. Bland personer under 25 år var andelarna 4 respektive 1 procent. Det dagliga lyssnandet på privat lokalradio låg i de senare åldersgrupperna på mellan 20 och 30 procent, medan det bland äldre inte kunde uppmätas något statistiskt säkerställt lyssnande (Strid, 2003).

Också i fråga om morgontidningsläsning är andelarna högre bland äldre än bland yngre. Här är dock skillnaderna mellan olika åldersgrupper inte lika markanta som i fråga om TV-tittande eller radiolyssnande, utan det är främst personer i åldern 15–30 år som skiljer ut sig genom klart lägre andelar regelbundna – läsning 6–7 dagar i veckan – tidningsläsare. Den förändring som skett i fråga om morgontidningsläsningen sedan mitten av 1980-talet är att tidningarna tappat terräng bland personer i yngre medelåldern (31–50 år). Tendensen blir ännu tydligare om vi utgår från andelen som har en morgontidningsprenumeration i hushållet (Lithner, 2000).

Det finns även en stor skillnad i den tid som ägnas åt morgontidningen. Bland de yngsta uppgår den genomsnittliga tiden bland läsarna till mellan 10 och 15 minuter, bland de äldsta till mellan 40 och 50 minuter.

En förklaring till de ökade skillnaderna är lågkonjunkturen i början av 1990-talet, en annan är förändringar i sociala vanor och livsstilar i de yngre generationerna – 50- och 60-talisterna. En analys av tidningsläsning inom olika ålderskohorter ger stöd för den senare förklaringen. Den visar också att läsvanorna inom de yngre generationerna är mindre stabila och påverkas mer av olika yttre omständigheter, medan 40-talister och äldre överlag är

mycket stabila och engagerade tidningsläsare vars benägenhet att hålla sig med en hushållsprenumeration i relativt liten utsträckning påverkas av exempelvis försämrad hushållsekonomi.

För det som vi brukar kalla kvällstidningar – alltså de lösnummerförsålda, rikstäckande tidningar som utvecklades på 1940- och 1950-talen i syfte att attrahera unga och rörliga läsare – finns inte samma mönster. Det är en tendens som gäller även ett halvsekel senare. Äldre personer som inte i samma utsträckning som andra rör sig ute i samhället är mindre regelbundna kvällstidningsläsare. Skillnaderna är emellertid mindre än de var på exempelvis 1960- och 1970-talen. Kvällstidningsläsarna har genomsnittligt åldrats, framför allt genom att kvällstidningarna tappat stora andelar bland de yngre (Mediebarometern, 2003). Också sedan mitten av 1980-talet är det tydligt att ålderskillnaderna minskat och kurvorna för olika åldersgrupper närmat sig varandra.

Det som utmärker de äldres medievanor är således att de ägnar medierna längre tid och att de prioriterar nyheter och samhällsmaterial. Ett annat typiskt drag är att äldre ägnar större uppmärksamhet åt traditionella kanaler (SVT, SR och morgontidningen) men också att de inom varje typ av medium ägnar ett relativt större intresse åt det lokala materialet än vad andra åldersgrupper gör. Mönstret, som också framträder internationellt (jfr. Bogart, 1996), har sin bakgrund både i aktuell livssituation och i etablerade vanor. De äldre är socialiserade in i ett mediasystem som dominerades just av det vi numera kallar traditionella medier, men det är också så att mer tillgänglig tid och mindre aktivitet utanför hushållet bestämmer intresseprofilen: för den som inte rör sig så mycket ute i samhället blir mediernas rapportering av vad som händer av mycket stor betydelse.

4.2 Den nya informationstekniken

Vad som brukar gå under beteckningen ny medieteknik varierar över tid. På 1980-talet talades det mycket om video, medan det utmärkande för 1990-talet har varit expansionen i fråga om persondatorer och internet, men också mobiltelefoni. Framväxten har kännetecknats av det typiska spridningsmönstret: den nya medietekniken fick sitt första genomslag hos högutbildade och yngre, medan spridningen gått långsamt bland äldre och lågutbildade (jfr. ovan). Tillgången till persondator i hushållet är över 80 pro-

cent bland personer under 50 år, bland pensionärer är andelen 25 procent. Klyftan i persondatortillgång mellan de yngre och de äldre har snarast ökat under slutet av 1990-talet.

Persondator i hushållet är vanligen en förutsättning för internetanslutning och åldersskillnaderna i dator- och internettillgång är i huvudsak desamma. Bland personer under 50 år har närmare fyra av fem internet i hushållet, bland pensionärerna är det en av fem och klyftan ökar fortfarande (jfr. Hedman och Bergström, 2003). Det är svårt att bedöma hur internettillgången kommer att utvecklas bland äldre. Om vi jämför med videoutvecklingen under 1980-talet verkade denna nå en mättnadsnivå redan före det att hälften av pensionärerna hade video; den senare tillväxten bland pensionärer var istället en följd av att videoinnehavare blev pensionärer. Å andra sidan kan vi jämföra med utvecklingen av tillgången till mobiltelefon, där tillväxttakten visserligen gick långsammare, men där klyftan mellan yngre och äldre relativt snabbt började utjämnas och där andelen bland pensionärer år 2002 var 63 procent, alltså betydligt högre än persondator- respektive internettillgången, låt vara att äldre använder mobiltelefonen mindre än vad yngre gör.

Mot bakgrund av de redovisade tendenserna är det rimligt att ställa frågan om vad som ligger bakom skillnaderna att ta till sig olika tekniker. Inom ramen för 2002 års nationella SOM-undersökning ställdes därför en fråga till dem som inte använde internet om orsaken till detta. Det genomsnittligt vanligaste svaret var att man inte ville, men ser vi närmare på åldersskillnaderna framgår att tveksamheten bland yngre oftare har att göra med kostnaden, medan det mest frekventa motivet bland äldre är att man inte vet vad man skall ha internet till. Detta anges som motiv av var tredje pensionär.

De äldres avvaktande förhållningssätt ger en god belysning av vad som påverkar viljan att ta till sig en ny medieteknik: man måste veta vad den skall användas till och hur den skall användas. Det är så det kan förklaras att både mobiltelefonen och den nya TV4-kanalen relativt snabbt fick ett genomslag bland äldre, medan videon och internet har haft svårare att nå samma spridning. Detta förklarar dessutom varför internetanvändningen bland de pensionärer som faktiskt använder nätet är relativt omfattande: de är de verkligt intresserade som ofta är högutbildade med en teknisk inriktning (jfr. Christiansen, 1996).

Det generella mönstret för användningen av medier och nya informationstekniker innebär en ökad ålderssegregation. För de

traditionella medierna ligger förklaringen i att avregleringen skapade en marknadsanpassning där medierna valde att profilera sig åldersmässigt. De nytillkommande medierna sökte ofta en yngre publik. Också public service-radion tillämpade samma princip och valde att profilera sina kanaler efter ålder – P3 för yngre och P4 för äldre. För internet förefaller tekniken i sig ha varit en ålderssegrerande faktor, vilken troligen förstärkts av att tekniken för att använda mediet är ny och av att innehållet ofta uppfattas som anpassat för yngre. Konsekvensen är att informationskanalerna i ökande grad skiljer sig mellan yngre och äldre vilket i sin tur bidrar till en allmän ålderssegregation i samhället.

4.3 Livsstil, omvärldshot och hälsa

Som framgått är medievanor i stor utsträckning knutna till människors livsstil. Med livsstil menas här hur människor lever sitt dagliga liv, men också deras intresseprofiler och aktiviteter. Som antytts redan i det föregående går den viktigaste skiljelinjen mellan yngre och äldre i fråga om rörlighet. De äldres umgänge med andra människor är också i högre grad knutet till den egna bostaden, och pensionärer umgås i betydligt högre utsträckning med sina grannar än vad andra åldersgrupper gör (jfr. nedan), medan föreningsaktiviteten överlag är lägre, utom när det gäller pensionärsorganisationer: omkring hälften av pensionärerna är medlemmar i pensionärsorganisationer och omkring en fjärdedel är mötesaktiva.

Låt oss ta några exempel från SOM-undersökningen 2002 på aktiviteter som uppvisar särskilt stora åldersskillnader. Pensionärer är i mindre utsträckning ute på restaurang, bar eller pub på kvällstid (6 procent någon gång i månaden, i jämförelse 22 procent bland personer mellan 50 och 64 år och 53 procent bland personer mellan 15 och 30 år), går mindre på bio (3 procent någon gång i månaden i jämförelse med 4 respektive 29 procent), sysslar mindre med sport eller idrott (1 procent någon gång i veckan, i jämförelse med 31 respektive 57 procent) och äter snabbmat mindre ofta (12 procent någon gång i veckan, i jämförelse med 42 respektive 81 procent).

När det gäller sådant som motion, friluftsliv och teaterbesök är åldersskillnaderna klart mindre. Visserligen är pensionärerna genomsnittligt minst aktiva härvidlag men skillnaden är mycket liten i förhållande till både yngre och äldre medelålders. Deltagande i gudstjänst är något vanligare bland pensionärer än bland yngre.

Att pensionärer skiljer sig något i förhållande till andra åldrar i aktivitet är inte kopplat till något missnöje med livet. Tvärtom är ålderspensionärerna de som uppger sig vara mest nöjda med det liv man lever. Omkring 35 procent anger sig vara mycket nöjda med sitt liv, att jämföra med cirka 25 procent bland personer i lägre medelåldern (31–50 år). Mönstret är i stort sett detsamma sedan mitten av 1990-talet, då SOM-institutet började mäta subjektiv livstillfredsställelse hos svenskarna. Mycket talar för att livstillfredsställelse har att göra med de förväntningar man har på livet. Det visar sig att pensionärer också på flera av de frågor som avser bedömningar av vad som är viktigt i livet ligger något lägre än andra åldersgrupper. Särskilt tydligt är det på frågan om betydelsen av ”ett spännande liv”. Bland personer över 65 år ansåg 15 procent att detta är mycket viktigt, medan motsvarande andel bland personer under 30 år var nästan 50 procent. Skillnaden är likartad över tid, men både bland yngre och äldre har den upplevda betydelsen av spänning i livet ökat sedan mitten av 1980-talet.

Samtidigt utmärker sig pensionärgruppen överlag av en större oro både när det gäller det svenska samhället och i fråga om möjliga hot från omvärlden. I 2002 års nationella SOM-undersökning fick svarspersonerna ta ställning till tio olika omvärldshot inför framtiden, bland annat terrorism, miljöförstöring, arbetslöshet, nynazism, organiserad brottslighet och klimatförändringar (von Borgstede och Lundqvist, 2003). För samtliga hotbilder gällde att de äldre kände större oro än de yngre. De största skillnaderna fanns för terrorism, där de äldsta på en skala mellan 1 och 4 hade medelvärdet 3,4 och de yngsta medelvärdet 2,6. Också i fråga om organiserad brottslighet – det hot som de äldsta främst oroade sig för – var skillnaden stor (3,7 i jämförelse med 2,9), medan den var marginell beträffande synen på fattigdomen i tredje världen som ett omvärldshot (3,2 respektive 3,1). Dessa mönster förefaller mycket stabila över längre tid.

Också i den nära omgivningen upplever de äldre större hot mot den egna personen än vad yngre gör. Ett av de viktigaste hoten gäller oron för våld och övergrepp, där åldersskillnaderna traditionellt varit relativt stora. Tendensen har dock varit svagt nedåtgående. En specialstudie från SOM-institutets västsvenska undersökning 2001, där det handlade om konkreta exempel på personliga hot, visade sig de yngsta vara lika oroade som pensionärerna, medan de medelålders lågt klart lägre.

Alla åldersgrupper framhåller vikten av god hälsa när det gäller vad som är viktigt i livet, men det framhålls något oftare bland de äldsta och de yngsta. Mönstret är i stort detsamma för hela perioden 1986–2002.

Drygt 45 procent i åldersgruppen 65–74 år och knappt 40 procent av 75–85 bedömde sig ha mycket god hälsa (2002). Andelarna kan jämföras med drygt 50 procent i åldersgruppen 50–64 år och 64 procent bland dem under 30 år. Inom ramen för 1998 års nationella SOM-undersökning specialstuderades olika indikatorer på hälsostatus. Resultatet visade att det bland de äldre fanns högre andelar med olika besvär, särskilt relaterat till bristande mobilitet. Samtidigt framkom att det fanns en betydande variation med hänsyn till social klass och kön i det att åldern i högre grad inverkar på hälsan bland män och arbetare (Ferraz-Nunes, 1999).

4.4 Äldres sociala umgänge

Socialt umgänge människor emellan är ett kitt som främjar förståelse och inlevelseförmåga i andra människors liv och situation. Det sociala livet blir på så vis mer än en privat angelägenhet; umgänge över olika gränser – kön, ålder, nationalitet, yrke, socioekonomi – ökar insikten om hur samhället och dess olika instanser ser ut och upplevs ur olika perspektiv. På det privata planet vet vi att de som oftast umgås med vänner också är de som säger sig vara mest nöjda med livet.

En tredjedel av Sveriges 15–85-åringar umgås med sina vänner flera gånger i veckan, cirka två tredjedelar gör det åtminstone varje vecka. Vidgar vi perspektivet till att inkludera allt umgänge som äger rum minst varje månad kan vi räkna med att nio av tio svenskar har ett regelbundet socialt liv. Vissa människor är mer sociala än andra; den egna åldern spelar här en mycket viktig roll, särskilt för det mer frekventa umgänget. Tre av fyra 15–19-åringar umgås med vänner flera gånger i veckan; andelen krymper därefter med stigande ålder till dess vi närmar oss de fyrtio då den är mellan 20 och 25 procent.

Det finns en liten generell tendens till att kvinnor är mer socialt aktiva än män, men könsskillnaden varierar betydligt i storlek mellan olika åldrar och ibland till och med i riktning. När pensionsåldern är passerad är dock det generella mönstret att kvinnor umgås med vänner i högre utsträckning än män.

I samhällsdebatten har ibland framhållits att yngre och äldre umgås i minskande utsträckning. Bakgrunden skulle då vara den att samhällets olika former och funktioner blivit alltmer åldersuppdelade: vi bor isär, vi ägnar oss åt olika fritidsaktiviteter, vi tar del av olika medier, vi närmar oss ny teknologi olika snabbt, vi har olika sätt att uttrycka vårt engagemang. Följden blir att de åldersgemensamma referensramarna krymper. I den nationella SOM-undersökningen 2001 undersöktes människors sociala umgänge med personer i olika livsfaser: 15–19 år, 20–34 år, 35–64 år, 65–79 år samt ålderdom 80–85 år.

Socialt umgänge förekommer i första hand inom ramen för den egna – vidare – åldersgruppen. Tonåringar umgås i första hand med människor under 20 år, unga vuxna med andra unga vuxna osv. För den äldsta åldersgruppen håller dock inte denna generella regel; 80–85-åringar umgås i större utsträckning med yngre pensionärer än med äldre, dvs. än med sin egen åldersgrupp – en rimlig konsekvens med tanke på vad dagens genomsnittliga livslängd på kring 80 år innebär. Men redan i tidigare år ser vi tendenser till hur umgänget utanför den egna åldersgruppen börjar rikta sig under snarare än över den egna generationen.

Men vi umgås inte bara med våra egna generationskamrater. Yngre människor, 15–19-åringar, umgås flitigast inom den egna gruppen men också generellt – och då med vänner hämtade ur fler åldersgrupper/livsfaser jämfört med äldre. Samtidigt kan konstateras att äldre i något större utsträckning än yngre umgås med människor i åldrar långt från den egna; andelen pensionärer, särskilt de äldsta, som umgås med personer under 20 år är större än andelen under 20 år som umgås med pensionärer.

Yngre kvinnor umgås i större utsträckning än yngre män med människor som uppnått pensionsåldern. Det gäller vidare i något högre grad dem som är samboende, liksom i viss mån dem med egna barn. Det finns också tendenser som pekar mot att unga som bor utanför storstäderna, särskilt ute på landsbygden, i större utsträckning inkluderar äldre i sitt sociala nätverk än vad unga i storstäderna gör.

Det går inte att rakt av använda samma förklaringsfaktorer om vi ska beskriva de äldre personer som brukar umgås med yngre. Exempelvis är andelen ålderspensionärer som umgås med personer under trettiofem i princip densamma bland män som bland kvinnor. Liksom vad gäller för yngre finner vi däremot att egna barn också för äldre främjar ett åldersöverskridande umgänge –

även om barnens ”funktion” i sammanhanget måste antas se annorlunda ut.

Den generellt vanligaste platsen för socialt umgänge utanför familjen är det egna eller den andres hem; här träffas nio av tio svenskar mellan 15 och 85 år minst varje månad. Två tredjedelar umgås lika ofta på krogen, drygt hälften i bostadsområdet, knappt hälften på kultur-/idrottsevenemang och lika många i föreningslivet.¹ Hemmet är den vanligaste umgängesplatsen i alla åldrar, men i övrigt skiljer sig bilden något åt. De yngre umgås på kafé/restaurang/bar/pub i betydligt större utsträckning än de äldsta, men det är framför allt kring 60-årsåldern skillnaden börjar bli påtaglig. Umgänge inom ramen för kultur-/idrottsevenemang följer samma åldersmönster, men skillnaden är mindre markant. Vad gäller umgänge i förening/samfund ligger andelen tämligen stabil över åldrarna, vanligast är dock umgänge i sådana sammanhang efter pensionsåldern. De yngsta står tillsammans med de i fyrtioårsåldern för det mest utbredda umgänget i bostadsområdet, men skillnaderna gentemot övriga åldersgrupper är små.

Det åldersöverskridande umgänget äger i första hand rum i hemmet. Bland de fyllda 65 år har 43 procent träffat personer under 35 år i sitt eller deras hem senaste månaden. Motsvarande andel som träffats någonstans utanför hemmet är 29 procent. Andelarna krymper när vi ser till de äldre pensionärerna. När äldre och yngre umgås i hemmet är det oftare i den äldres hem.

Umgängesmönstren tenderar alltså att i stor utsträckning variera med ålder och utmärkas av ett inte oväsentligt mått av ålderssegregering. Vi umgås inte hur som helst över åldersgränserna – och inte heller var som helst. Att yngre, mitt i den socialt mest aktiva fasen av livet, i första hand bygger sitt sociala nätverk på relationer med människor som i ålder inte avviker alltför mycket från dem själva är knappast överraskande. Samtidigt tenderar vi att allteftersom åren går att i högre grad umgås med människor yngre än oss själva. Ungdom attraherar inte bara ungdomar. Frågan som inställer sig är hur länge ”ungdomsfasen” egentligen varar – och hur dagens samhälle kan tänkas skilja sig från gårdagens i detta avseende.

---

¹ De platser som ingick i frågan i 2002 års nationella SOM-undersökning.

4.5 Uppmärksamhet för yngre och äldre

Ett annat sätt att belysa förhållandet mellan yngre och äldre i samhället är att utgå från intresset för uppmärksamhet i medierna. Inom ramen för SOM-undersökningen 2002 ingick i ett avsnitt om attityder till medier ett frågealternativ om vikten av att morgontidningar skriver om ungdomar respektive äldre. Frågan kan sägas fånga upp ett allmänt intresse för att respektive åldersgrupp skall uppmärksammas i samhället.

Bland den svenska allmänheten ansåg 53 procent det vara mycket eller ganska viktigt att ungdomar uppmärksammas, 54 procent att äldre uppmärksammas. Inte oväntat finns det i båda fallen ett inte obetydligt samband med ålder. Bland ungdomar mellan 15 och 19 år ansåg närmare 80 procent det viktigt att pressen skriver om ungdomar, bland pensionärer är andelen 44 procent. När det gäller vikten av att skriva om äldre är skillnaderna inte lika stora. 56 procent av ungdomarna anser att detta är mycket eller ganska viktigt i jämförelse med 68 procent bland pensionärerna.

En närmare granskning av svarsmönstren visar således att ungdomarna är något mer angelägna än pensionärerna att det skrivs om den egna åldersgruppen. Men, och det kanske är minst lika intressant, ungdomarna är lite mer angelägna att det skrivs om äldre än pensionärer att det skrivs om yngre. Bakom detta kan i bästa fall anas en viss samsyn i synen på vikten av ökad uppmärksamhet för äldre. Men samtidigt visar de stora differenserna mellan vikten av att uppmärksamma den egna åldersgruppen och att uppmärksamma den andra att det även kan finnas skäl att tala om ökande intresseklyftor mellan yngre och äldre.

5 Ålder och förändring

5.1 Vuxna och medelålders människor

Det sägs ibland att en människas kön är det första vi registrerar när vi möter en okänd; hennes ålder är något annat de flesta av oss försöker avgöra mer eller mindre automatiskt. Men vilka benämningar rör vi oss med när vi beskriver människor i olika åldrar? För att få en första, enkel bild av detta ställdes inom ramen för de nationella SOM-undersökningarna 2001 och 2002 frågor som gick

ut på att svarspersonen skulle fylla i vid vilken ålder man uppfattade att en människa blev vuxen (2002) respektive medelålders (2001).

När det gäller uppfattningen om vid vilken ålder vi inträder i vuxenlivet var genomsnittet 23 år (med en standardavvikelse på 6,5 år), ett resultat som drogs upp av ett fåtal svar där respondenten angivit en relativt hög ålder. 84 procent av svaren låg mellan 18 och 25 år, 93 procent mellan 18 och 30 (medianen var 20 år). De allra yngsta svarspersonerna svarade generellt med en något lägre ålder än genomsnittet, i övrigt fanns det inget entydigt samband mellan svaret och den egna åldern. Den tämligen likartade synen på när man blir vuxen är troligen en följd av de regelsystem som finns knutna till gränsen för vuxenåldern, t.ex. möjligheten att ta körkort och göra inköp på systembolaget.

Medelåldern är inte knuten till några officiella åldersgränser på samma sätt utan handlar i hög grad om en subjektiv uppfattning. Svaren var i detta fall också mycket spridda – allt mellan 15 och 90 år, även om bedömningarna i ytterkanterna hörde till ovanligheterna. När vi tog bort fåtalet svar som låg under 25 och över 80 framkom ett medelvärde på 47 år (med en standardavvikelse på 7,3 år). Nio av tio svar lade sig mellan 40 och 60 år och hälften mellan 45 och 50.

Inte helt överraskande skilde sig bedömningen av människans medelålder mellan ”unga” och ”gamla”. Men samstämmigheten tycks ändå ganska god: bland de yngsta – där gränsen sattes som lägst – blev medelvärdet 43 år; bland de äldsta – där gränsen sattes som högst – 52 år. I övrigt varierade synen på medelålderns inträde efter svarspersonens egen ålder: ju äldre man själv är, desto högre sätter man gränsen för medelåldern. Vi tenderar att skjuta ålderdomen framför oss.

5.2 Upplevda förändringar – på gott och ont

Ett begrepp som förändring kan ges både positiva och negativa förtecken. Att förändras kan på det privata planet innebära att utvecklas som människa, att uppnå uppsatta mål, att inte stelna till. Men ibland upplevs förändringar snarast som hot, eller som en konkret stressfaktor. Bilden av ett samhälle i snabb förändring är tämligen utbredd; de flesta upplever att tempot i dagens samhälle jämfört med för 5–10 år sedan är högre eller till och med mycket högre.

En ständigt pågående förändring av annat slag är det mänskliga åldrandet. Åren som går påverkar oss både till kropp och själ. Om vi lämnar det rent kroppsliga, kvarstår fortfarande den viktiga frågan om hur människor upplever att de förändras under åldrandet. Inom ramen för SOM-undersökningen 2002 ställdes frågan om i vilken utsträckning man själv bedömer att man förändrats på en rad olika områden under de senaste fem åren. Svaren gör det möjligt att teckna en bild av var i livet människor tenderar att uppfatta att förändringar sker på olika områden.

De områden bland de undersökta där flest människor upplever att de förändrats under den senaste femårsperioden handlar om stress, förhållandet till mat, synen på framtiden, synen på livet och den egna hälsan samt intresset för uteliv och att lära sig nytt. Det är till stor del områden som kan sägas vara kopplade till livskvalitet. Här upplever drygt hälften till två tredjedelar av befolkningen att de förändrats i någon riktning. Omkring hälften upplever att de förändrat sig i fråga om nyhetsvanor, intresset för ny teknik, intresset för sociala kontakter och funderingar kring livets mening. Cirka 40 procent upplever att de förändrat sitt intresse för bokläsning, TV-tittande, radiolyssnande och politik. Något färre, en dryg tredjedel, upplever att de förändrat sin politiska övertygelse och sitt intresse för lokala frågor – här är det alltså väsentligt vanligare att man inte upplever någon förändring alls.

Ett genomgående resultat är att åldern spelar en viktig roll då det gäller upplevda förändringar. Yngre framstår som generellt mer förändringsorienterade än äldre, även om de allra äldsta också de i högre utsträckning än genomsnittet bedömer att de förändrats de senaste åren. En könsfaktor kan för övrigt noteras i sammanhanget: kvinnor upplever i högre grad än män att de förändrats. Skillnaden mellan kvinnor och män gäller både unga och gamla.

Störst variation mellan äldre och yngre vad gäller graden av upplevd förändring visar sig ifråga om intresset för uteliv ("att gå på pub/bar/dansställe"), stress i vardagen, intresset att lära nya saker, intresset för ny teknik samt intresset för att träffa nya människor. Förutom vad gäller att träffa nya människor anger pensionärerna generellt att deras intresse respektive stress minskat de senaste fem åren. Intresset för att träffa nya människor upplevs i pensionsåldern generellt som relativt stabilt, jämfört med i yngre åldrar där man generellt uppger ett ökat intresse, särskilt bland de yngsta. Vad som hos pensionärerna relativt de yngre tvärtom ökat

något är intresset för att se på TV; detta gäller särskilt hos dem över 75 år.

När det gäller intresset för politik och intresset för lokala frågor indikerar resultaten att förändringsfaserna skiljer sig något åt genom livet för dessa två aspekter av samhällsengagemang: I unga år tilltar intresset för politik generellt för att sedan stabiliseras eller till och med avta vid trettio-, fyrtioårsåldern. Intresset för lokala frågor upplevs tvärtom som tämligen konstant i unga år – för att öka något vid trettioårsåldern och fortsätta öka i långsam takt resten av livet.

Ser vi till åldersskillnaderna mer allmänt kan konstateras att yngre i högre utsträckning än äldre tenderar att uppleva att de förändrats i ”positiv” riktning – att de blivit mer intresserade av olika saker, såsom uteliv, ny teknik, att lära sig nya saker, politik, att träffa nya människor och umgås med vänner – där äldre i stället tenderar att uppge mindre ”positiva” förändringar och ibland tvärtom ”negativa”.

Oavsett ålder uppger de tillfrågade generellt att de blivit lite mer noga med vad de äter, mer oroliga för den egna hälsan och för framtiden, reflekterande över livets mening samt intresserade av att hänga med i nyheterna.

6 Slutord

Ett återkommande mönster i våra analyser av äldres samhällsdeltagande är att det finns en betydande ålderssegregation i det svenska samhället; särskilt kan vi konstatera betydande skillnader mellan äldre och yngre vad gäller medievana, inställningen till ny teknik och socialt umgänge. Men segregationen innebär inte att de äldre är marginaliserade. Tvärtom är de äldres intresse för nyheter, kunskap i politiska frågor och deltagande i politiska val uttryck för ett mycket starkt samhällsengagemang. De äldre uttrycker visserligen en större oro för olika omvärldshot, men är samtidigt de som är mest nöjda med livet. En rimlig slutsats är således att de äldre i hög grad kan betraktas som både aktiva och samhällsengagerade.

När det gäller den allmänna opinionens syn på äldre finns det på några punkter oklara föreställningar om deras situation, inte sällan en underskattning av de äldres aktivitet. Men det finns samtidigt en klar uppfattning att äldre människors deltagandemöjligheter skall

förbättras. Det finns dessutom en samstämmighet i opinionen om att samhället bör satsa mer på att tillgodose äldres behov – men samtidigt gäller: någon ökad politisk makt skall äldre *inte* ha.

Referenser

- Bergström, Annika (2002) "Är svensken mätt på Internet?". I Holmberg, S. & Weibull, L. (red.) *Det våras för politiken* (2002). SOM-rapport nr. 30. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Bogart, Leo (1989) *Press and Public*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.
- von Borgstede, Chris & Lundqvist, Lennart J. (2003) "Svenskarna och deras oro". I Holmberg, S. & Weibull, L. (red.) *Fåfångans marknad*. SOM-rapport nr. 33. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Christiansen, Brigitte (1996) *IT-brug i hvardagslivet*. Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Ferraz-Nunes, José (1999) "Hälsa som kapital och politik". I Holmberg, S. & Weibull, L. (red.) *Ljusnande framtid*. SOM-rapport nr. 22. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Gilljam, Mikael & Holmberg, Sören (1995) *Väljarnas val*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Hadenius, Stig & Weibull, Lennart (2003) *Massmedier. En bok om press radio TV*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Hedman, Lowe & Bergström, Annika (2003) "Internet – en berg och dalbana". I Holmberg, S. & Weibull, L. (red.) *Fåfångans marknad*. SOM-rapport nr. 33. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Holmberg, Sören (1981) *Svenska väljare*. Stockholm: Liber Förlag.
- Holmberg, Sören (1984) *Väljare i förändring*. Stockholm: Liber Förlag.
- Holmberg, Sören (2000) *Välja parti*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Holmberg, Sören & Gilljam, Mikael (1987) *Väljare och val i Sverige*. Stockholm: Bonnier.

- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart (2003) *MedieAkademiens förtroendebarmeter 2000*. I Åhrman, S. & Gustafsson, K. E. (red.) *MedieAkademin*. Göteborg: MedieAkademin.
- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart, red. (2002) *Det våras för politiken*. SOM-rapport nr. 30. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart, red. (2003) *Fåfångans marknad*. SOM-rapport nr. 33. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart, red. (2003) *Swedish Trends 1986–2002*. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Lithner, Anders (2000) "Alla läser tidningen. Nästan." I Wadbring, I. & Weibull, L. (red.) *Tryckt*. Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Mediebarometern 2002* (2003). Göteborg: Nordicom-Sverige.
- Nilsson, Åsa (2002) "Umgänge över generationerna". I Holmberg, S. & Weibull, L. (red.) *Det våras för politiken* (2002). SOM-rapport nr. 30. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Nilsson, Åsa (2003) "Jag förändras, alltså finns jag?". I Holmberg, S. & Weibull, L. (red.) *Fåfångans marknad*. SOM-rapport nr. 33. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Oscarsson, Henrik, red. (2002) *Spår i framtiden*. SOM-rapport nr. 28. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Oscarsson, Henrik, red. (2003) *Demokratitrender*. SOM-rapport nr. 32. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Ribbhagen, Christina & Pettersson, Maria (2002) "Förutsättningar för ett brett medborgerligt deltagande". I Oscarsson, H. (red.) *Demokratitrender*, SOM-rapport nr. 32, SOM-institutet, Göteborgs universitet, Göteborg.
- Rogers, Everett (1962) *Diffusion of Innovations*. New York: Simon & Schuster.
- Rothstein, Bo (2003) "Socialt kapital och Sierra Madres skatt." I Holmberg, S. & Weibull, L. (red.) *Fåfångans marknad*. SOM-rapport nr. 33. SOM-institutet, Göteborgs universitet, Göteborg.
- Strid, Jan (2003) "Radiolyssnandet minskar". I Holmberg, S. & Weibull, L. (red.) *Fåfångans marknad*. SOM-rapport nr. 33. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Tornstam, Lars (1998) *Åldrandets socialpsykologi*. Sjätte upplagan. Stockholm: Rabén-Prisma.

- Wadbring, Ingela & Weibull, Lennart (2000) *Tryckt. 20 kapitel om dagstidningar i början av 2000-talet*. Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Weibull, Lennart (1995) "Hur skall det gå för kvällspressen?". I Carlsson, U. (red.) *Medierna i samhället: igår idag imorgon*. Göteborg: Nordicom-Sverige.
- Weibull, Lennart (2003) Kan vi behålla den höga dagstidningsläsningen i Norden? I Carlsson, U. (red.) *Pennan, penningen och politiken*. Göteborg: Nordicom-Sverige.
- Weibull, Lennart & Kratz, Charlotta (1995) *Tidningsmiljöer*. Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation, Göteborgs universitet.